

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za komparativnu književnost
Akademska godina 2015./2016.

POLITIČKA PSIHOANALIZA: PSIHOANALITIČKI PRISTUP
NACIZMU
Diplomski rad

Studentica: Ivana Krznarić
Mentor: dr.sc. Željka Matijašević

Zagreb, veljača 2016.

SADRŽAJ:

1. UVOD.....	2
2. PSIHOLOŠKE OSNOVE USPJEHA NACIZMA.....	4
3. PSIHOLOGIJA MASE.....	10
4. LIK VOĐE.....	15
5. RASNE TEORIJE I ANTISEMITIZAM.....	20
6. ANALIZE KARAKTERA ISTAKNUTIH POJEDINACA U NACISTIČKOM POKRETU.....	23
6.1. <i>Adolf Hitler</i>	25
6.2. <i>Heinrich Himmler</i>	30
6.3. <i>Adolf Eichmann</i>	33
7. ZAKLJUČAK.....	37
8. BIBLIOGRAFIJA.....	39

1. UVOD

Drugi svjetski rat se u literaturi često navodi kao najrazorniji rat u povijesti čovječanstva, iako se točan broj žrtava može samo pretpostaviti. Razmjeri razaranja nadmašili su sve prethodne ratove, zbog čega ne iznenađuje veliki interes koji je ovaj sukob izazvao u historiografskim i ostalim znanstvenim krugovima. Poseban interes usmjeren je na nacističku stranku s Adolfom Hitlerom na čelu, koju se smatralo izravnim krivcem za izazivanje rata i strahote kojima je bio obilježen, zbog čega se postavljalo pitanje kako je uopće jedna ideologija koji se temelji na rasnim teorijama uspjela dobiti toliku podršku u njemačkom narodu. Odgovor na ovo pitanje pokušavao se pronaći u različitim ekonomskim, povijesnim i političkim analizama, čiji cilj je bio otkriti točne uzroke nastanka nacističkog pokreta i početka Drugog svjetskog rata.

U ovom kontekstu značajnu ulogu imala je psihoanaliza, koja je na svom vrhuncu bila u prvoj polovici 20. stoljeća. Stječući sve veću popularnost, psihoanaliza je proširila svoja istraživanja na različita područja ljudskog djelovanja, uključujući politiku, oblikujući na taj način smjer poznat pod nazivom politička psihoanaliza, unutar kojeg su se psihoanalitičke metode primjenjivale na analize različitih političkih pokreta i ideologija. Psihoanalitičari su već s dolaskom nacista na vlast u Njemačkoj nastojali objasniti psihološku pozadinu uspjeha nacističkog pokreta, oslanjajući se velikim dijelom i na ranije spoznaje iz područja psihologije mase. Pritom je svakako značajnu ulogu imao frankfurtski Institut za društvena istraživanja, pod čijim okriljem su djelovali neki od najznačajnijih istraživača na području sociologije, filozofije i psihoanalize i koji je uvelike djelovao pod utjecajem marksizma i kritičke teorije. Zbog porasta utjecaja nacista, Institut je preseljen iz Njemačke, isprva u Švicarsku, a potom u SAD, gdje je nastavio objavljivati svoje radove, od kojih su se mnogi bavili upravo pitanjem nacizma.

Ovaj rad prikazat će psihoanalitički pristup nacizmu kao političkom pokretu i ideologiji, oslanjajući se najvećim dijelom upravo na teorije „Frankfurtovaca“, ali također bez zanemarivanja radova pojedinaca koji nisu bili članovi Instituta, a čiji radovi predstavljaju veliki doprinos upravo navedenom području. Jedan od značajnijih takvih pojedinaca je svakako Wilhelm Reich, čije teorije su, slično onima nastalim pod okriljem Instituta, obilježene spregom psihoanalize i marksizma, tzv. freudo-marksizmom. U razmatranje će također biti uključeni i radovi autora koji nisu bili psihoanalitičari, ali u čijim se teorijskim razmatranjima nacizma mogu uočiti elementi psihoanalize, kao što je slučaj s Hannom Arendt, Franzom Neumannom i Theodorom Adornom.

Rad će posebnu pozornost posvetiti razmatranju psiholoških osnova uspjeha nacizma, s posebnim osvrtom na psihologiju mase, čije su znanstvene spoznaje važne za razumijevanje nacizma kao masovnog pokreta. Nadalje, pozornost će se posvetiti i liku vođe, još jednom važnom aspektu nacističkog pokreta te njegovoj propagandnoj ulozi, koja je posebno značajna uzevši u obzir često poistovjećivanje lika vođe s likom oca, što u kontekstu psihoanalize nije nimalo zanemariv podatak. Sljedeću tematsku jedinicu čine rasne teorije i antisemitizam kao teorijska osnova nacističke ideologije, pri čemu su psihoanalitičari nastojali objasniti psihološke mehanizme unutar pojedinaca koji su im dopuštali pristajanje uz iracionalne ideje koje su rezultirale progonima i ubojstvima velikog broja europskih Židova. Naposljetku, posljednji dio rada usmjerit će se na možda najpopularniju metodu psihoanalize, analizu karaktera pojedinca, koja se u poslijeratnom razdoblju primjenjivala na određene istaknutije pripadnike nacističkog pokreta, prvenstveno na Adolfa Hitlera i Heinricha Himmlera, pri čemu se nastojalo proučavanjem različitih povijesnih izvora, od svjedočanstava obitelji i prijatelja pa sve do njihovih vlastitih zapisa, uočiti određene karakterne crte koje su bile vidljive još tijekom njihovog djetinjstva, a koje su odredile i usmjerile njihov kasniji razvoj. Iako je najznačajniji psihoanalitičar koji se bavio navedenom temom Erich Fromm, značajan je također i rad Hanne Arendt, koja se u svojoj knjizi o suđenju Adolfu Eichmannu također koristila određenim psihoanalitičkim metodama kako bi prikazala njegove karakterne crte.

2. PSIHOLOŠKE OSNOVE USPJEHA NACIZMA

Kao što je već spomenuto, jedno od važnijih pitanja koje je zaokupilo mnoge psihoanalitičare prije i nakon Drugog svjetskog rata bilo je pokušaj odgonetavanja psihološke osnove uspjeha nacističkog pokreta. Uspon nacističke stranke potaknuo je članove frankfurtskog Instituta na provođenje empirijske studije mentaliteta radnika u Weimarskoj Republici, što je ujedno predstavljalo i prvi pokušaj primjene kritičke teorije na konkretni, empirijski provjerljivi problem. U sklopu istraživanja radnicima je podijeljeno otprilike tri tisuće anketnih upitnika u kojima se ispitalo njihovo mišljenje o problemima poput obrazovanja, racionalizacije industrije, mogućnosti izbjegavanja novog rata i sl. Istraživanje je pokazalo da otprilike 10% ispitanika pokazuje značajke autoritarnog karaktera, obilježenog antidemokratskom orijentacijom te slijepom odanošću i poslušnošću prema onima na višem stupnju hijerarhije uz istovremenu okrutnost i prijezir prema onima niže na hijerarhijskoj ljestvici.¹

Pojmom autoritarnog karaktera posebice se bavio Theodor Adorno, jedan od utemeljitelja instituta, koji je pokušavao otkriti što čini potencijalno fašističkog pojedinca, odnosno zbog čega je njegov karakter podložan antidemokratskoj propagandi. On je uočio da mišljenje pojedinaca u velikoj mjeri ovisi i o prevladavajućem javnom mnijenju koje ih okružuje. Kad se javno mnijenje promijeni, određeni pojedinci se prilagode mnogo brže od ostalih, zbog čega neki pojedinci odmah prihvaćaju antidemokratsku propagandu, neki tek kada se čini da „svi u nju vjeruju“, a neki čak ni tada. Zbog toga smatra važnim razvoj teorije totalnog karaktera, kao sklopa različitih karakternih sila, koja bi pomogla određivanju odgovora pojedinaca na određene situacije, pri čemu karakterne sile predstavljaju različite potrebe (želje, nagone i emocionalne impulse) koje variraju kod svakog pojedinca. S obzirom da mišljenja, stavovi i vrijednosti ovise o ljudskim potrebama, a karakter je u suštini organizacija različitih potreba, upravo karakter predstavlja odrednicu ideoloških preferencija.²

Za Adorna karakter se najviše oblikuje pod utjecajem socijalizacije, posebice rane socijalizacije unutar obitelji, čime se unutar pojedinca stvara karakterna struktura koja će određivati akcije u skladu s njegovom društvenom okolinom. Navedena karakterna struktura otporna je većim promjenama, što objašnjava konzistentnost ponašanja u različitim situacijama, ali i opstanak ideoloških trendova unatoč brojnim proturječnim argumentima i znatno promijenjenim društvenim okolnostima te način na koji ljudi koji se nalaze u istoj

¹ Martin Jay, *The Dialectical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. (Berkeley: University of California Press, 1996.), 116-117.

² Theodor Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson et al., *The Authoritarian Personality*. (New York, London: W.W. Norton & Company, 1982.), 3-5.

sociološkoj situaciji imaju potpuno različite stavove o društvenim problemima. Dakako, još jedan faktor ideološke opredijeljenosti pojedinca predstavlja i njegova pripadnost određenim grupama, o čemu će još biti govora u kontekstu masovne psihologije. Kako bi postigla uspjeh među narodom, fašistička propaganda ne može biti usmjerena na racionalni interes za samoočuvanjem, već mora biti usmjerena na emocionalne potrebe, često na najprimitivnije iracionalne želje i strahove. Razlog njezina uspjeha u privlačenju pojedinaca Adorno vidi upravo u njihovoj karakternoj strukturi, koja ima jače izražen antidemokratski potencijal od karakterne strukture drugih ljudi.³

Značajna su i razmatranja Frankfurtske škole o racionalnom autoritetu kao jedinom legitimnim tipom autoriteta. Međutim, kako se kapitalizam sve više kretao u smjeru monopolizma, liberalne političke i pravne institucije zamijenjene su totalitarnima te na mjesto racionalnog autoriteta dolazi iracionalni, što je posebice vidljivo u slučaju fašizma kojeg „Frankfurtovci“ smatraju usko povezanim s kapitalizmom. Herbert Marcuse je nastanak totalitarizma objasnio kao reakciju na „anemiju“ buržoaske egzistencije 19. stoljeća, koja nije zadovoljavala potrebe 20. stoljeća te joj se suprotstavila ideologija herojstva. Tradicionalna liberalna usmjerenost na individualno ustupila je mjesto univerzalizmu – u Njemačkoj narodu, *Volku*, koji se smatrao superiornim pojedincu.⁴

Jedan od članova instituta koji se nadovezao na navedena istraživanja je Erich Fromm, koji u svojoj knjizi *Bijeg od stvarnosti* postavlja pitanje zašto je dio stanovništva Njemačke bez nekog snažnog otpora prihvatio nacizam, čak i ako se nije divio nacističkoj ideologiji, dok se drugi dio stanovništva priključio pokretu vjerujući u njegove ideje. Njegovo objašnjenje velikim dijelom se oslanja na klasni položaj pojedinaca te on ističe da su se u prvu grupu uglavnom ubrajali pripadnici radničke klase te liberalna i katolička buržoazija. Iako su se neprijateljski odnosili prema nacizmu od samog njegovog početka pa sve do 1933. godine, uskoro su izgubili volju za pružanjem otpora. U psihološkom pogledu Fromm njihovu spremnost na podčinjavanje nacističkom režimu pripisuje stanju unutrašnje zamorenosti i pomirenosti. Kod radnika je ova zamorenost uzrokovana i nizom poraza radničke klase nakon Prvog svjetskog rata, zbog čega su mnogi napustili svoja uvjerenja u radničke političke organizacije. Druga okolnost koja je poticala većinu stanovništva na odanost Hitlerovom režimu bila je poistovjećivanje Hitlerove države s „Njemačkom“. Naime, čim se Hitler dokopao državne vlasti, svaka borba protiv njegovih ideala ujedno je značila i isključivanje iz njemačke zajednice. Često se moglo primijetiti i da ljudi koji nisu nacisti brane nacizam od

³ Ibid., 6-10.

⁴ Jay, *The Dialectical Imagination*, 122.

kritike stranaca jer poistovjećuju napad na nacizam s napadom na Njemačku. U skladu s time, svaki napad na Njemačku kao takvu i svaka „klevetnička propaganda“ koja se tiče Nijemaca, samo povećava odanost onih koji se nisu potpuno poistovjetili s nacističkim sistemom, što je posebice značajno za problem političke propagande.⁵

Sličnom problematikom bavio se i Wilhelm Reich u svojoj knjizi *Masovna psihologija fašizma*, u kojoj iz marksističke perspektive pokušava objasniti zašto su proleterizirane mase pomogle nacizmu u osvajanju vlasti. Reich razlikuje objektivnu i subjektivnu funkciju ideologije. Dok se objektivna funkcija odnosi na gospodarske faktore ekspanzije njemačkog kapitala, subjektivna funkcija podrazumijeva psihološku podlogu ljudi čija ideologija odražava ekonomske uvjete kojima su izloženi. Osim posredno ekonomskom strukturom društva, Reich smatra da je ideologija oblikovana i neposredno, samom strukturom ljudi koji ju proizvode. Za strukturu nacista karakteristično je metafizičko mišljenje, pobožnost, podređenost apstraktnim etičkim načelima i vjera u božansko poslanstvo „vođe“.⁶

Međutim, ideologija ne odgovara uvijek privrednoj situaciji pojedinca te ljudi na dvostruki način podliježu svojim odnosima bivstvovanja; izravno preko svog ekonomskog i socijalnog položaja i neizravno posredovanjem ideologijske strukture društva. Na taj način radnik podliježe i svojoj klasnoj situaciji i općoj ideologiji građanskog društva. Time što neka ideologija mijenja psihičku strukturu ljudi ona se reproducira u tim ljudima, ali i postaje aktivnom silom čovjeka koji proturječno djeluje.⁷ Reich naglašava i proturječne izjave nacističke stranke, kojima su htjeli privući što šire slojeve društva u svoj pokret. Tako se nacionalsocijalistička stranka isprva oslanja na pripadnike srednje klase – privatne i javne činovnike, srednje trgovce te srednje i sitno seljaštvo. Međutim, nakon dolaska na vlast nacionalsocijalizam se sve više razotkriva kao imperijalistički nacionalizam viših slojeva društva te se trudi iz pokreta izbaciti socijalističke elemente. Hitler ne bi nikada zadobio srednji stalež da nije obećao da će početi borbu protiv krupnog kapitala te su mu ujedno ti srednji slojevi i omogućili pobjedu. U skladu sa svojom marksističkom orijentacijom, Reich uspjeh nacizma među pripadnicima srednje klase pripisuje njihovom nerazumijevanju marksističkih načela te nemogućnosti međusobnog solidariziranja unutar klase zbog razvijanja konkurentskih odnosa. Primjerice, kod prosječnog se činovnika u ovisnosti o nadležnim vlastima razvija psihološko konkurentsko držanje prema kolegama koje sprječava razvijanje klasne solidarnosti jer je njegova socijalna svijest karakterizirana potpunim

⁵ErichFromm, *Bijeg od slobode*. (Zagreb: Naprijed, 1984.), 146-147.

⁶ WilhelmReich, *Masovna psihologija fašizma: Uz seksualnu ekonomiju političke reakcije i proletersku seksualnu politiku*. (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 1999.), 84.

⁷Ibid., 34-36.

identificiranjem s državnom vlašću, dok se privatni namještenici identificiraju s poduzećem u kojem rade. Namještenici i činovnici isprva slijede ideal koji postavljaju njihovi pretpostavljeni te se postupno zbog materijalne ovisnosti i njihova bit prilagođava „vladajućoj klasi“. Iako živi u slabijim ekonomskim uvjetima, malograđanin želi svojim vanjskim izgledom i ponašanjem ostaviti dojam pripadnosti višem društvenom položaju, što se često očituje i u odjeći koju nosi.⁸

Za razliku od radničke klase te liberalne i katoličke buržoazije, niži slojevi srednje klase, sastavljeni od trgovaca, obrtnika i službenika, odmah su se priklonili nacističkoj ideologiji vjerujući u njezine ideje. Dok su stariji pripadnici ovog društvenog sloja predstavljali pasivniju masovnu osnovu, mlađa generacija isticala se aktivnošću u borbi. Nacistička ideologija njima je bila emocionalno privlačnija, što ih je učinilo vatrenim nacističkim pristašama i borcima. Odgovor zašto je nacizam bio toliko privlačan nižoj srednjoj klasi Fromm vidi u društvenom karakteru te klase, koji se upadljivo razlikovao od karaktera radničke, više srednje klase i prijeratnog plemstva. Naime, kao obilježja niže srednje klase tijekom čitave njezine povijesti Fromm nabroja ljubav prema jakim, mržnju prema slabima, neprijateljstvo, štedljivost u novcu ali i osjećajima, asketizam, mržnju prema strancima, zavist prema poznanicima i oskudnost u ekonomskom i psihološkom pogledu.

Događaji poslije Prvog svjetskog rata samo su ojačali žudnju niže srednje klase za podčinjenošću te njezinu želju za moći, zbog čega im se nacistički pokret činio primamljivijim. U razdoblju prije Prvog svjetskog rata autoritet monarhije bio je neosporan te su pripadnici niže srednje klase, poistovjećujući se s njom, stjecali osjećaj sigurnosti i narcisoidnog ponosa. Također, autoritet religije i tradicionalne moralnosti još je uvijek bio jak. Podčinjavanje i odanost autoritetima predstavljali su zadovoljavajuće rješenje njihovih mazohističkih nagona. Ipak, njihovo podčinjavanje nije bilo u potpunosti te je njihov ekonomski položaj još bio dovoljno jak kako bi sačuvali osjećaj ponosa. Međutim, nakon rata nastavilo se ekonomsko propadanje stare srednje klase, a, kako Fromm ističe, njihov položaj pogoršavali su i psihološki razlozi. S obzirom da su monarhija i država bile glavni oslonac na kojem su pripadnici niže srednje klase psihološki izgradili svoje postojanje, njihovim neuspjehom se postavilo pitanje u što se „mali čovjek“ onda uopće može pouzdati. Osim slabljenja ekonomskog položaja niže srednje klase, slabio je i njezin društveni ugled. Pored svega, poljuljan je i autoritet oca te stari srednjoklasni moral.⁹

⁸Ibid., 58-59.

⁹Fromm, *Bijeg od slobode*, 148-151.

Navedene promjene rezultirale su projekcijom koja je postala značajan izvor nacizma - pripadnici niže srednje klase počeli su o svojoj sudbini razmišljati kao o sudbini nacije. Ova projekcija je posebice vidljiva na primjeru Hitlera, koji je i sâm bio pripadnik niže srednje klase. Međutim, osjećaji nemoći, nespokoja i izdvojenosti iz društva koji su prevladavali u srednjoj klasi nisu bili jedini psihološki izvor nacizma. Fromm ističe da su seljaci bili ogorčeni na građane, dok su radnici bili razočarani stalnim povlačenjem nakon prvotnih pobjeda poslije Prvog svjetskog rata. U tom ozračju, većina stanovništva zapala je u osjećaje pojedinačne beznačajnosti i nemoćnosti, koje Fromm opisuje tipičnim za monopolistički kapitalizam. Iako ti psihološki uvjeti nisu sami po sebi uzrokovali nacizam, oni su činili njegovu ljudsku osnovu bez koje se ne bi mogao razviti. Frommova teza, stoga, podrazumijeva da je stara srednja klasa činila psihološku osnovu nacizma, iako je nacistički pokret djelovao u interesu njemačkog imperijalizma i njemačkih industrijalaca. Nižu srednju klasu Hitler je privukao predstavljajući se kao njezin mesija, obećavajući uništenje velikih robnih kuća te rušenje vlasti bankarskog kapitala, što, naravno, nikada nije učinio. Važno je bilo jedino da tisuće pripadnika niže srednje klase, koji su inače imali male ili nikakve šanse steći novac ili moć, kao pristaše nacističkog pokreta i članovi nacističke birokracije dobiju veliki dio bogatstva i ugleda, s obzirom da su natjerali više klase da ih s njima dijele.¹⁰

Povezivanje socioekonomske strukture društva sa seksualnom te ideologijska reprodukcija društva se događaju u prvih četiri ili pet godina života u obitelji, dok kasnije Crkva samo nastavlja tu funkciju te stoga ne iznenađuje što klasna država pokazuje veliki interes za obitelj, koja je postala najvažnije mjesto reprodukcije ideologije. Reich je upravo u povezanosti obitelji i njihovih neposrednih privrednih položaja tražio daljnja objašnjenja uspjeha nacističkog pokreta. Primjerice, prisna isprepletenost obitelji i privrede predstavlja razlog vezanosti seljaštva uz zemlju te tradiciju, s obzirom da sam način seljačke proizvodnje zahtijeva strogu obiteljsku vezanost svih članova obitelji, a upravo ta vezanost uzrokuje seksualno potiskivanje, oblikujući seljačko mišljenje koje karakterizira poštovanje privatnog vlasništva i patrijarhalni seksualni moral. Nacisti su iskoristili navedena obilježja kako bi učvrstili svoj položaj među pripadnicima srednjih slojeva, što se očitovalo i u donošenju odredbe o „Novom ustrojstvu seljačkih posjedničkih odnosa“ iz 1933. godine, koja je polazila upravo od „nerazrješive povezanosti krvi i tla“ određujući da seljak koji posjeduje nasljedno imanje može biti samo onaj koji je njemački državljanin i njemačke je krvi.

¹⁰Ibid., 152-154.

Za razliku od seljaka, gradski srednji slojevi moraju ono što je nedostatno u privrednom smislu kompenzirati moralom, što se najbolje očituje u već spomenutom poistovjećivanju činovništva s državnom vlašću, pri čemu seksualne i druge kulturalne forme života služe kao razgraničenje od onih koji se nalaze na nižem socioekonomskom položaju. Pritom su se kao važni pokazali pojmovi časti i obaveze, koji se repetitivno ponavljaju u nacističkoj ideologiji i rasnoj teoriji. Reich navodi da ovi pojmovi proizlaze iz nesvjesne povezanosti sa seksualnim životom. Naime, s obzirom da se državni i ekonomski položaj oca odražava u njegovom patrijarhalnom odnosu prema ostalim članovima obitelji, autoritarna država u svakoj obitelji ima oca kao svog svojevrsnog predstavnika te na taj način obitelj postaje njezin instrument moći. Reich izjednačava položaj pretpostavljenog prema ocu u proizvodnom odnosu s položajem oca prema ostalim članovima obitelji. Kao što otac ima položaj podanika prema svom nadređenom, tako i njegova djeca imaju položaj podanika prema njemu unutar obitelji te pasivno i poslušno držanje pripadnika srednjeg sloja prema ličnosti vođe proizlazi upravo iz tih odnosa. Položaj oca zahtijeva najstrože seksualno ograničavanje žena i djece, pri čemu žene poprimaju rezignirano držanje koje se temelji na potisnutom seksualnom bunt, a sinovi pored podaničkog stava prema autoritetu razvijaju i jako identificiranje s ocem koje će se kasnije pretvoriti u identificiranje sa svakom vlašću.¹¹

Govoreći o uspjehu fašizma među narodom, jedan od često upotrijebljenih pojmova svakako je paranoja. O paranoji i fašizmu pisali su Adorno i Horkheimer u svojoj knjizi *Dijalektika prosvjetiteljstva*, u kojoj fašizam smatraju primjerom paranoičnog ludila koje koje „raznarođuje prirodu i na kraju sam narod“. Pripadnicima nacističkog pokreta se stoga uvijek čini da je njihova iluzija istinita te traže ravnopravnost za svoje ludilo. Na taj je način Hitler opravdavao masovno ubojstvo u ime međunarodnog principa suverenosti koji tolerira svako nasilje u drugoj zemlji.¹² Adorno i Horkheimer fašizam promatraju u kontekstu svoje šire teze o tome kako s prosvjetiteljstvom zapravo nije došlo do realne emancipacije ljudi te se kultura do kraja pretvorila u robu koja se informacijski širi. U fašizmu nestaje odgovornost za žene i djecu, na kojoj je inzistirala građanska civilizacija, te je na taj način „likvidirana savjest“, odnosno sposobnost refleksije. Savjest postaje nebitna jer na mjesto odgovornosti pojedinca za sebe i svoje dolazi pojedinčevo djelovanje za sustav.¹³

¹¹Reich, *Masovna psihologija fašizma*, 60-64.

¹² Adorno, Theodor, Horkheimer, Max, *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. (Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, 1974.), 207.

¹³Ibid., 210.

3. PSIHLOGIJA MASE

Nakon razmatranja psiholoških osnova uspjeha nacizma kod pojedinaca, postavlja se pitanje kako je nacizam kao masovni pokret uspio održati veliki broj ljudi na okupu i kako se pritom mijenjalo njihovo ponašanje, zbog čega je potrebno obratiti pozornost na psihologiju mase, kao granu socijalne psihologije. Razmatrajući psihologiju mase i načine na koji se mase formiraju, značajni su radovi Gustava Le Bona, Sigmunda Freuda te Theodora Adorna, koji se nadovezuje na Freudove i Le Bonove teorije. Pritom je Gustave Le Bon posebice zanimljiv kao svojevrsni otac psihologije mase te je ujedno značajno spomenuti njegov utjecaj na Freuda, Maxa Webera, ali i na naciste, kojima su odgovarala Le Bonova shvaćanja rase. Le Bon uočava da svjesne osobnosti pojedinaca nestaju prilikom uključivanja u mase te da se ideje i osjećaji svih uključenih u grupu upravljaju u istom smjeru, formirajući „skupnu dušu“. Na taj način masu čini jedno biće te je ona podvrgnuta zakonu duševnog jedinstva gomila. Kad se jednom stvori psihološka masa, ona dobiva opće privremene karaktere, ali i posebne, promjenjive karaktere koji ovise o elementima od kojih je masa sastavljena i koje joj mogu promijeniti „duševni sastav“.¹⁴

Najznačajnije obilježje psihološke mase predstavlja upravo njezina „zajednička duša“, koja se razlikuje od pojedinačnih duša njezinih pripadnika, što omogućava da pripadnici mase osjećaju, razmišljaju i rade na način potpuno različit od onog kojim bi osjećao, razmišljao i činio svaki od njih zasebno. Uzroke ove pojave Le Bon traži u nesvjesnom, za koje ističe da je pokretač svih svjesnih djela te obuhvaća „bezbrojne, od predaka baštinjene ostatke, koji sačinjavaju dušu plemena“. Upravo pojam plemena smatra važnim jer prema nesvjesnim elementima koji čine dušu plemena dolazi do sličnosti između pojedinaca istog plemena, dok su razlike među njima plod svjesnih elemenata, koji su rezultat odgoja i naslijeđa. Jedan od razloga posebnih karaktera masa predstavlja i osjećaj nesavladive moći koji pojedinac dobiva zbog same brojnosti gomile, što mu omogućava prepuštanje nagonima koje bi inače obuzdavao. Kao drugi uzrok Le Bon navodi zarazu, odnosno zaraznost svakog osjećaja i čina u gomili, što omogućava pojedincima žrtvovanje svog vlastitog interesa potrebama mase. Zaraznost je povezana sa sugestivnošću, trećim i najvažnijim uzrokom, uz pomoć koje se pojedinci mogu dovesti u stanje gubitka svoje svjesne osobnosti i pokoravanja svim sugestijama, slično kao i hipnotizirane osobe pod utjecajem hipnotizera koji upravlja njihovim nesvjesnim nagonima. Le Bon zaključuje da su mase uvijek intelektualno inferiornije od

¹⁴ Gustave Le Bon, *Psihologija gomila*. (Zagreb: Tisak Kraljevske zemaljske tiskare, 1920.), 12-13.

izoliranih pojedinaca, ali da one prema prilikama mogu biti bolje ili gore, ovisno o sugestijama koje ih usmjeravaju.

S obzirom da masa upravlja nesvjesno, neke od njihovih izraženijih karakteristika su impulzivnost, razdražljivost i pokretljivost, zbog čega je njima teško vladati. Ranije spomenuta sugestivnost povezana je i s lakovjernošću, kao još jednom karakteristikom masa, zbog čega su pripadnici mase skloni povjerovati u „najnevjerojatnije legende i bajke“, a često i potpuno promijeniti viđene događaje u svojoj svijesti u nešto potpuno drugačije, stvarajući na taj način efekt „zajedničke halucinacije“. Sljedeće obilježje masâ predstavlja pretjeranost i jednostranost njihovih osjećaja, koja je dodatno učvršćena brzinom širenja očitovanog osjećaja putem zaraze i sugestije, čime očito odobravanje još dodatno povećava njihovu snagu. Pretjeranost osjećaja još više dolazi do izražaja što je masa brojnija, pri čemu su pojedinci oslobođeni osjećaja svoje nemoći. Također, mase pokazuju izrazitu netolerantnost, autoritarizam i konzervativizam, koji se javljaju u različitim intenzitetima. Le Bon ističe da su mase sklonije slijepom poštivanju sile nego poštivanju dobroćudnih gospodara koje smatraju slabima, zbog čega će najviše spomenike dizati upravo tiranima koji ih tlače čvrstom rukom.¹⁵

Za razliku od Le Bona, koji se posvetio opisivanju novih karakteristika koje pojedinci počinju pokazivati kad postanu dio mase, Sigmund Freud smatra da je važnije obratiti pozornost na potisnuto nesvjesno, koje sadrži sve predispozicije za navedene nove karakteristike. Freud također naglašava važnost utjecaja koje grupe vrše na pojedince koji u nju nisu uključeni. Naime, zahvaljujući intenzifikaciji emocija do koje dolazi kod pojedinaca u grupama, mase na ostale ljude ostavljaju dojam neograničene moći i nepremostive opasnosti te na taj način postaju svojevrsni autoritet. Zbog toga ostali pojedinci protivljenje grupi smatraju opasnim te im se sigurnijom opcijom počinje činiti pridruživanje grupi. Poslušnost ovom novom autoritetu pojedince potiče prepuštanju privlačnosti pojačane ugone do koje dolazi kada se otklone potiskivanja nagona.¹⁶

Freud uvodi pojam libida, definiranog kao energije onih instinkta koji se povezuju s ljubavlju te ističe da emocionalne veze tvore suštinu uma mase, držeći pripadnike grupe na okupu. Pojedince u mase vežu libidinalne veze zahvaljujući načelu ugone, odnosno zadovoljenju koje pojedinci osjećaju kad se predaju masi. Libidinalne veze ih s jedne strane vežu s vođom, a s druge strane s ostalim članovima grupe. Navedene libidinalne veze koje se stvaraju unutar grupe su preusmjerene od svojih prvotnih (seksualnih) ciljeva, ali su jednake

¹⁵Ibid., 15-30.

¹⁶Sigmund Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. (London: The International Psychoanalytical Press, 1922.), 9-13.

jačine.¹⁷ Postajući dio mase, pojedinci prestaju potiskivati svoje nesvjesne instinkte te iskazuju primitivne stavove suprotne svom normalnom, racionalnom ponašanju. Psihološki mehanizmi koji pretvaraju primarnu seksualnu energiju u osjećaje koje masu drže na okupu suveć spomenuta sugestija i sugestibilnost, pri čemu sugestija predstavlja svojevrsno „sklonište“ koje čuva nesvjesnu „ljubavnu vezu“. Adorno ističe da je u fašističkim masama referencija na ljubav skoro potpuno isključena da je Hitler izbjegavao tradicionalnu sliku oca punog ljubavi, u potpunosti je zamijenivši negativnom slikom oca kao prijetećeg autoriteta. Koncept ljubavi preusmjeren je na apstraktnu ideju Njemačke, pri čemu je čak i ta ljubav uključivala određenu mjeru mržnje i neprijateljstva usmjerenih prema onima koji tom ljubavlju nisu bili obuhvaćeni. Upravo je jedna od osnovnih postavki nacističkog vodstva predstavljala zadržavanje libidinalne energije na nesvjesnoj razini tako da se njezine manifestacije mogu upravljati na način koji odgovara političkim ciljevima.¹⁸

Freud je posvetio pozornost elementu hijerarhije u iracionalnim grupama, što je Adorno također primijenio na svoju analizu fašizma. Nacisti su neprestano naglašavali važnost hijerarhije, pri čemu je tendencija gaženja onih koji se nalaze niže na hijerarhijskoj ljestvici, što se ujedno iskazivalo i u obliku progona slabih i bespomoćnih manjina, bila jednako razgllašena kao i mržnja prema onima koji se nalaze izvan grupe. Odvajanje na članove grupe i „autsajdere“ još je više izraženo kada se ukloni religijska osnova te su to načelo primjenjivali svi fašistički demagozi. S obzirom da ne priznaju nikakav spiritualni kriterij izdvajanja odabranih i neodabranih pojedinaca, njihova strategija primjenjuje pseudo-prirodne kriterije poput rase. Temelj navedene negativne integracije nalazi se u nagonu za uništavanjem, što je Freud još povezao i s narcizmom, objašnjavajući da se upravo u averzijama koje ljudi osjećaju prema strancima s kojima dolaze u kontakt može uočiti narcizam, koji djeluje u službi samodokazivanja pojedinca te ujedno sve distinkcije od vlastitih osobina podlaže kriticismu i zahtjevima za njihovim mijenjanjem. Nacistička propaganda upravo ustraje na naglašavanju superiornosti pripadnika grupe nasuprot inferiornosti onih koji u njihovu grupu nisu uključeni, što nedvojbeno pogoduje narcizmu nacističkih sljedbenika. Istodobno, uočava se nastojanje brisanja bilo kakvih razlika među članovima nacističkog pokreta, s iznimkom hijerarhijskog poretka. Ovaj „represivni egalitarijanizam“, kako ga je Adorno nazvao, predstavlja glavnu komponentu fašističke propagande i samog pokreta te se očituje u zahtjevu da se nijedan član njihovog zajedništva

¹⁷ Ibid., 16-17.

¹⁸ Theodor Adorno, „Freudian Theory and The Pattern of Fascist Propaganda“ u *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. (London: Routledge, 1992.), 136-138.

ne treba prepuštati individualnim užicima. Ovu pojavu Freud je objasnio kao transformaciju pojedinaca u članove psihološke „bratske horde“, čija koherentnost predstavlja reakciju formacije protiv njihove prvotne ljubomore. S obzirom da su se članovi grupe na taj način uspješno identificirali jedan s drugim, ne mogu svjesno priznati ovaj praiskonski prijezir te ga usmjeravaju na one koji nisu članovi grupe, prvenstveno strance i Židove, koje se često uspoređivalo sa štetočinama.¹⁹ S obzirom da su ciljevi fašističkih ideologija iracionalni u smislu da proturječe materijalnim interesima velikog broja onih koje nastoje obuhvatiti, pokretu bi bilo nemoguće prisvojiti nove članove racionalnim argumentima te se fašistička propaganda nužno mora odmaknuti od diskurzivnog mišljenja te mora biti orijentirana psihološki kako bi mogla mobilizirati iracionalne, nesvjesne, regresivne procese. Upravo manipulacija nesvjesnim predstavlja ključni aspekt nacističke propagande, koja se usredotočuje na određena psihološka područja koja mogu biti uspješno iskorištena za potrebe pokreta.²⁰

Za razliku od Fromma i Reicha, koji veliku pozornost posvećuju povezanosti simpatiziranja nacizma s klasnim položajem pojedinca, Hannah Arendt smatra da totalitarni pokreti poput nacionalsocijalizma uspijevaju u organiziranju masa, a ne klasa. Pritom masu definira kao skupine ljudi koji se zbog „puke brojnosti ili ravnodušnosti ili kombinacije obojega ne mogu uklopiti u bilo koju organizaciju utemeljenu na zajedničkom interesu, u političke stranke, mjesne vlasti, strukovne organizacije ili sindikate“. Arendt naglašava važnost oslanjanja totalitarnih vođa na podršku masa, što u konačnici i omogućava opstanak njihovog vodstva. Dok sve političke skupine ovise o svojoj razmjernoj snazi, totalitarni pokreti ovise o pukoj snazi brojnosti, zbog čega izgledaju nemogući u zemljama s razmjerno malim brojem stanovnika. Upravo je zbog toga nacizam „zaostajao za svojim ruskim dvojnikom u konzistentnosti i bezobzirnosti“ sve do izbijanja rata, kada su njemačka osvajanja na istoku opskrbila zemlju s velikim masama ljudi i omogućila gradnju koncentracijskih logora. Uspon nacističkog pokreta omogućilo je upravo regrutiranje članova iz mase naizgled ravnodušnih ljudi od kojih su odustale sve ostale stranke te se naposljetku veći dio članstva nacističke stranke sastojao od ljudi koji nikada prije nisu bili na političkoj pozornici.²¹

Prema Arendt, mase nastaju slomom klasnog sustava, koji je automatski označio i slom stranačkog sustava jer stranke više nisu mogle predstavljati klasne interese te su izgubile neutralne pristaše koje politika nikad nije zanimala. Te tzv. „uspavane većine“ su sada postale

¹⁹Ibid., 144-146.

²⁰Ibid., 150-151.

²¹Arendt, Hannah, *Totalitarizam*. (Zagreb: Politička kultura, 1996.), 31-37.

velika, neorganizirana masa mahnitih pojedinaca koje ne veže ništa osim ocjene da su nade stranačkih članova propale te se u takvom ozračju razvijala psihologija europskog čovjeka mase. Taj čovjek o sebi je govorio u smislu pojedinačnog neuspjeha (iako je ista sudbina snašla veliki broj pojedinaca), dok je svijet smatrao nepravednim. Mase je karakterizirala sebičnost, gorčina, nezainteresiranost za vlastitu dobrobit te osjećaj da je čovjek nevažan i potrošiv. Ključna značajka čovjeka mase je upravo njegova izoliranost i odsustvo uobičajenih društvenih odnosa. S obzirom da navedene mase nastaju iz društva nacionalne države, koje je bilo uvelike obilježeno nacionalističkim osjećajem, ne iznenađuje sklonost tih masa nacionalizmu, na koji su masovni vođe pristali iz demagoških razloga.²²

Fromm smatra da je sadistička žudnja za moći izražena u Hitlerovoj knjizi *Mein Kampf* svojstvena Hitlerovom odnosu prema njemačkim masama, koje on prezire i „voli“ na tipično sadistički način. I Hitler i Goebbels smatraju da mase zapravo žele da se njima vlada, pri čemu sputavanje volje publike nadmoćnom snagom govornika predstavlja važan čimbenik u propagandi. Upravo je želja za moći nad masama ono što pokreće pripadnike „elite“, odnosno nacističke vođe. Iako u moći prvenstveno uživaju vođe, Fromm ističe da mase nikako nisu lišene sadističkog zadovoljenja. To se posebice može vidjeti na primjeru političkih manjina i drugih nacionalnosti, koje predstavljaju predmete sadizma kojima se mase hrane. Dok Hitler i njegova birokracija uživaju u moći nad njemačkim masama, ove iste mase uživaju u moći nad drugim nacijama.²³

Zanimljivo je obratiti pozornost i na argumente koji su se u poslijeratnom razdoblju koristili u svrhu obrane optuženih nacističkih vođa prilikom suđenja. Dobar primjer predstavlja i jedno od medijski eksponiranih suđenja, suđenje Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu 1961. godine. Obrana je tvrdila kako Eichmann nije kriv jer u ondašnjem nacističkom pravnom sustavu nije učinio ništa loše, da zločini za koje ga se optužuje predstavljaju „djela države“ nad kojima nijedna druga država nema jurisdikciju te da je njegova dužnost bila pokoravati se. Sâm Eichmann je izjavljivao da ga se može optužiti jedino za „pomoć i poticanje“ uništavanja Židova.²⁴ Slični argumenti mogli su se čuti i na ostalim suđenjima, pri čemu se uglavnom inzistiralo na tome da su optuženici samo izvršavali zapovjedi te da nisu odgovorni za zločine režima.

4. LIK VOĐE

²²Ibid., 40-42.

²³Fromm, *Bijeg od slobode*, 157.

²⁴Arendt, Hannah, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla.* (Zagreb: Politička kultura, 2002.), 25-26.

Psihoanalitičari koji su se bavili analizom nacističkog pokreta veliku su pozornost posvećivali upravo važnosti lika vođe i njegovom kultu ličnosti, jednim od najznačajnijih obilježja nacističkog pokreta. O važnosti lika vođe za masovnu psihologiju pisao je već spomenuti Le Bon, koji ističe da se mase instinktivno stavljaju pod vlast jednog gospodara, čija volja je žarište oko kojeg se stvaraju i usklađuju mišljenja. Za vođe tvrdi da dolaze iz redova „nervoznih, razdražljivih, napola obezumljenih, koji tapkaju po rubu ludosti“. Le Bon razlikuje dvije klase vođa: u prvu ubraja energične ljude snažne, ali trenutne volje; dok u drugu pripadaju oni kod kojih je volja podjednako snažna i ustrajna. Vođe prve kategorije su smjeli, hrabri, žestoki te posebice sposobni upravljati iznenadnim napadima i povlačiti za sobom mase bez obzira na prijetnje pogibelji. S druge strane, vođe druge kategorije čine ljudi ustrajne volje koji unatoč manje sjajnim formama vrše znatniji utjecaj od prethodne kategorije.²⁵

Fromm smatra da su Hitlerova ličnost, njegova učenja i nacistički sistem izraz krajnjeg oblika autoritarne karakterne strukture te da je upravo zbog toga Hitler snažno privlačio upravo one dijelove stanovništva koji su imali istu karakternu strukturu. Pritom se kao najbolja ilustracija njegovog autoritarnog karaktera uzima upravo Hitlerova autobiografija, koju Fromm ujedno naziva i glavnim izvorom za analizu psihologije nacizma. Autoritarni karakter opisuje kao istovremenu prisutnost sadističkih i mazohističkih nagona, pri čemu se pod sadističkim nagonima podrazumijeva težnja neograničenoj moći nad drugom osobom pomiješana s destruktivnošću, dok pojam mazohizam podrazumijeva težnju prema sudjelovanju u slavi i snazi moći. Fromm ističe da su i sadističke i mazohističke težnje uzrokovane nesposobnošću pojedinca da bude sam te njegovom potrebom za simbiotskim odnosom koji će svladati tu usamljenost.²⁶

Dakako, jedan od značajnijih faktora povezanih s uspjehom nacizma kod njemačkog naroda predstavlja propaganda, koja je često povezana s likom vođe. Već je Le Bon spominjao tehnike koje vođe koriste kako bi pridobili mase za svoje ciljeve: tvrđenje, ponavljanje i zarazu. Pritom jednostavno tvrđenje podataka bez ikakvih dokaza predstavlja jedno od najjednostavnijih sredstava prodiranja neke ideje u „duh gomila“. Kako bi bilo što učinkovitije, tvrđenje mora biti uporno ponavljano, po mogućnosti istim riječima. Tek kad se određena tvrdnja dovoljno puta ponovi masama, oni je mogu prihvatiti kao dokazanu istinu. Također, često ponavljanje određenih tvrdnji stvara tzv. „struju mišljenja“ te na taj način

²⁵ Le Bon, *Psihologija gomila*, 67.

²⁶ Fromm, *Bijeg od slobode*, 155.

među masama počinje djelovati zaraza, o kojoj je već bilo riječi.²⁷ Psihološku pozadinu uspjeha fašističke propagande, a posebice podređenosti liku vođe, opisao je Adorno, nadovezujući se na Freudove teorije. Adorno je smatrao da su libidinalni uzorak fašizma i cjelokupna tehnika fašističkih demagoga autoritarni te da se upravo u tome tehnike demagoga i hipnotizera podudaraju s psihološkim mehanizmima koje kod pojedinaca bude ideju vrhovnog i opasnog karaktera prema kojem je moguć samo pasivno-mazohistički stav te kojem se moraju podvrgnuti. Fašistička propaganda je usmjerena upravo na ideju vođe jer jedino psihološka slika vođe može kod pojedinaca dozvati ideju svemogućeg i prijetećeg praoca. Adorno u ovome vidi korijen personalizacije fašističke propagande, u kojoj oblikovanje slike svemoćne očinske figure nadilazi figuru pojedinačnog oca te postaje jedini način za širenje pasivno-mazohističkog stava koji se zahtijeva od sljedbenika fašističke ideologije.

Nacionalistički vođa zapravo predstavlja otjelovljenje nacije i samo ako taj vođa utjelovljuje naciju na način koji odgovara masama može nastati osobna vezanost uz njega. Ako vođa uspije kod masa izazvati osjećaj vezanosti uz obitelj, dolazi do poistovjećivanja lika vođe s likom oca te vođa na sebe usmjerava sve one afektivne stavove koji su nekad bili usmjereni prema liku strogo, ali zaštitničkog oca. Dječje štíćeničko držanje prema ocu se kod njemačkih masa očitovalo u čestim izjavama da „Hitler sve to bolje razumije i već će sve urediti“. Prema Reichu, još je važnije identificiranje masovnih individua s vođom, što se pokazalo odlučujućim za taktiku revolucionarne stranke koja želi odvojiti pristaše neke druge stranke od njenih vođa. Naime, što je masovna individua u zbilji bespomoćnija zbog svog odgoja to se jače izražava njezino identificiranje s vođom te se više pojavljuje dječja potreba za oslanjanjem na njega. Upravo je navedeno identificiranje psihološka osnova nacionalnog narcizma pripadnika niže srednje klase. Oni otkrivaju sami sebe u vođi i autoritarnoj državi te se zbog toga osjećaju kao branitelji „narodnosti nacije“. Njihov materijalno i seksualno „bijedni“ položaj psihološki je potisnut idejom gospodstva i genijalnog vodstva tako da uopće ne primjećuju svoje potonuce u, kako to Reich naziva, „beznačajno, nekritičko sljedbeništvo“.²⁸

Mehanizam koji pretvara libido u vezu između vođe i sljedbenika je identifikacija, kao najraniji izraz emocionalne veze s drugom osobom koji igra veliku ulogu i u Edipovom kompleksu te kod kojeg se također može uočiti i aspekt narcizma: slika vođe često se čini kao uvećana slika pojedinčeve vlastite osobnosti. Identifikacija može postati zamjena za vezu

²⁷Le Bon, *Psihologija gomila*, 69-72.

²⁸Ibid., 71.

libidinalnog objekta, kao u slučaju introjeksijske projekcije objekta u ego. Također, do identifikacije može doći s percepcijom zajedničkih obilježja dijeljenih s osobama koje nisu objekt seksualnog nagona, što je posebice važno za stvaranje libidinalnih veza u grupama.²⁹ Adorno ključnu ulogu narcizma u identifikaciji pri oblikovanju fašističkih grupa prepoznaje u Freudovoj teoriji idealizacije. Fašistički vođe kod svojih sljedbenika nastoje poticati upravo njihovu idealizaciju samih sebe, pri čemu uvelike pomaže ideologija Führera. Naime, sljedbenici su podvrgnuti konfliktu snažno istaknutog, racionalnog ega koji teži samoočuvanju i istodobnog neprestanog neuspjeha zadovoljenja zahtjeva ega. Ovaj sukob rezultira snažnim narcisoidnim impulsima koji se mogu zadovoljiti jedino idealizacijom kao djelomičnim prijenosom nacističkog libida na objekt. Pretvarajući vođu u ideal koji voli pojedinac zapravo (zahvaljujući i već spomenutoj identifikaciji) voli samog sebe, ali se ujedno i lišava frustracije i nezadovoljstva koji bi kvarili njegovu sliku samog sebe. Kako bi se omogućila navedena narcisoidna identifikacija, sâm vođa se mora prikazati kao apsolutno narcisoidan – on može biti voljen samo ako ne voli nikoga. Također, vođa se istovremeno treba prikazivati i kao svojevrsni „nadčovjek“ ali i obična osoba, što dovodi do sljedećeg važnog koncepta fašističke propagande koji navodi Adorno, tzv. „velikog malog čovjeka“, osobe koja istovremeno ostavlja dojam svemoći i ideje da je samo jedan od običnih ljudi. Ideja ovakvog vođe važna je jer zadovoljava sljedbenikovu dvostruku želju za podčinjavanjem autoritetu i za bivanjem autoritetom.³⁰ Dakako, postavlja se i pitanje kako su nacistički vođe uopće stekli znanje o spomenutim mehanizmima, posebice s obzirom na to da se čini vrlo malo vjerojatnim da je Hitler bio detaljnije upoznat s teorijskim znanjem o masovnoj psihologiji, barem onim koje je nadilazilo rad Gustava Le Bona. Adorno odgovor na ovo pitanje vidi u teoriji da vođa može pogoditi psihološke potrebe i želje svojih sljedbenika upravo zbog toga što im sâm psihološki nalikuje. Ističe da su vođe najčešće oralni tipovi karaktera sa sklonosti čestog govorenja i zavaravanja drugih te da njihova sposobnost „očaravanja“ masa uvelike ovisi upravo o njihovim oralnim sposobnostima, prvenstveno upotrebi jezika, koji kada je lišen racionalnosti, ima funkciju produbljanja arhaičnih regresija koje pretvaraju pojedince u članove mase.³¹

O psihologiji karizme vođe u nacističkoj ideologiji pisao je i Franz Neumann, također član Frankfurtskog instituta za društvena istraživanja, koji se nadovezao na ideju karizmatičkog vođe Maxa Webera. Neumann tvrdi da je navodna natprirodna moć vladara nesumnjivo samo iskrivljeni oblik mesijanske ideje, pri čemu je potrebno analizirati

²⁹Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, 27.

³⁰Adorno, „Freudian Theory and The Pattern of Fascist Propaganda“, 139-142.

³¹Ibid., 147-148.

psihološke procese koji vode do vjerovanja u sposobnost jednog čovjeka da čini čuda. Pritom veliku ulogu ima stanje pojedinca koji osjeća shrvanost svojom vlastitom neučinkovitošću te je naveden na vjerovanje da postoji određeni misterij koji stvara strahopoštovanje, bojazan i strah. Međutim, stav pojedinca je dvojak te on istovremeno osjeća strahopoštovanje i opčinjenost i doživljava trenutke krajnjeg ushita u kojima se poistovjećuje sa svetinjom. Ovakvo iracionalno vjerovanje javlja se u situacijama koje prosječni čovjek ne može racionalno shvatiti. Primjerice, u razdobljima građanskih nemira, vjerskih sukoba i dubokih društvenih i gospodarskih previranja koji uzrokuju bijedu, ljudi često nemaju sposobnost percipirati zakone razvoje koji su do toga doveli, zbog čega se najmanje racionalni slojevi okreću upravo vođama, tražeći spasitelja koji će otkloniti njihovu bijedu. Vođa iskorištava i pojačava taj osjećaj strahopoštovanja, dok se njegovi sljedbenici okupljaju oko njega kako bi uz njegovu pomoć ostvarili svoje ciljeve.

Kao neophodan element karizmatškog vodstva Neumann navodi poslušnost. Vođa je taj koji daje moć sljedbenicima. Međutim, tu moć distribuira nejednako kako bi imao elitu na koju se može osloniti, koja će dijeliti njegovu vlastitu karizmu te mu na taj način pomoći da vlada masama. Zbog toga se karizmatški ustroj uvijek temelji na strogoj poslušnosti u okviru određene hijerarhijske strukture. Karizmatška pretenzija modernih vođa funkcionira kao svjesno sredstvo kojem je svrha pospješivati bespomoćnost i beznade među ljudima te ukidati jednakost ili je zamijeniti hijerarhijskim poretom u kojem će vođa i elita okupljena oko njega imati udio u slavi. Karizma vođa postala je apsolutna i traži poslušnost vođi ne samo zbog njegovih korisnih funkcija, već i zbog njegovih navodnih nadljudskih nadarenosti, zbog čega se karizmatški vođe ne trebaju bojati svrgavanja u slučaju neuspjeha u spašavanju naroda od nepravilika.³²

O poslušnosti, kao jednom od zahtjeva koji vođe totalitarnih pokreta postavljaju masama, pisala je Hannah Arendt. Navedeni zahtjev vođe postavljaju i prije nego što osvoje vlast te on obično prethodi organizaciji zemlje pod njihovom vlašću i slijedi iz tvrdnji njihovih ideologija da će njihova organizacija na vrijeme obuhvatiti čitav ljudski rod. Potpuna odanost moguća je jedino kad je vjernost ispražnjena od svakog konkretnog sadržaja, što omogućava promjenu mišljenja. Potrebno je oslobađanje pokreta od stranačkih programa s konkretnim sadržajem, što je Hitler uspio postići tako što je jednostavno odbio razgovarati o prijašnjem stranačkom programu ili njegovim točkama te je izbjegavao govoriti o pitanjima specifičnijim od „ideoloških pitanja od stoljetne važnosti“. Totalitarni vođa je zapravo funkcionar masa koje

³² Neumann, Franz, *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933.-1944.* (Zagreb: Disput, 2012.), 84-86.

vodi, on nije samo pojedinac pohlepan za vlašću koji svojim podanicima nameće tiransku volju. S obzirom da je samo funkcionar, može se zamijeniti u svako doba te zbog toga vođa ovisi o „volji masa“ koje utjelovljuje jednako koliko i mase ovise o njemu. Mase bez vođe ne bi imale vanjsko predstavništvo i ostale bi „amorfna horda“, dok također vođa bez masa nije ništa.³³

Govoreći o nacističkoj ideologiji, psihoanalitičari su naglašavali i njezinu mazohističku stranu, koja pored želje za vladanjem nad nemoćnim pojedincima podrazumijeva i želju za podčinjavanjem nekoj snažnoj moći i gubitkom vlastitog "ja" u tom procesu. Ovu karakteristiku nacizma kao pokreta Fromm vidi u odnosu prema masama, kojima se cesto ističe da pojedinac ne predstavlja ništa te da je potpuno nevažan. Od pojedinca se očekuje prihvaćanje osobne beznačajnosti i osjećaja ponosa zbog sudjelovanja u snazi i slavi više moći. Pritom odricanje od prava pojedinačnog mišljenja, interesa i sreće predstavlja suštinu nacizma kao pokreta te se čak i u pitanjima odgoja i obrazovanja kao cilj navodi "poučavanje pojedinca da ne potvrđuje svoje osobno ja". Fromm ističe da je Hitlerova filozofija samoodricanja i žrtve namijenjena upravo onima kojima ekonomska situacija ne dopušta nikakvu sreću te da Hitlerov cilj nije stvaranje društva koje će svakom pojedincu omogućiti osobnu sreću, već cilj predstavlja upravo iskorištavanje siromaštva masa kako bi ih uvjerio u svoju filozofiju samouništenja. Pritom navedeno "propovijedanje" samouništenja ima svrhu podčinjavanja i pokoravanja masa kako bi se želja za moći nacističkih vođa i elita mogla ostvariti.³⁴

Kako bi nacističkim idejama osigurao pobjedu, Hitler je apelirao na nacionalističke osjećaje masa, ali je pritom odlučio svoj pokret organizirati na masovnoj bazi te razviti vlastitu propagandnu tehniku. Kako navodi Reich, Hitler je pomoću metoda posuđenih od marksizma i njegove tehnike masovnog organiziranja nastojao uspostaviti nacionalistički imperijalizam te je zapravo uspjeh masovnog organiziranja ovisio o masama, a ne toliko o samom Hitleru. Važan element širenja kulta ličnosti vođe u nacizmu predstavljaju Hitlerovi govori na masovnim skupovima, koji su okarakterizirani spretnim mjerama kojima se upravlja osjećajima masa te se izbjegava stvarno argumentiranje. I sam Hitler na više mjesta u *Mein Kampf* naglašava da je pravilna masovnopsihologijska strategija odricanje od argumentacije i neprestana retorika o „velikom konačnom cilju“. S obzirom da se nakon dolaska na vlast nacisti nisu baš držali svojih obećanja o socijalističkim mjerama te su čak i donosili odredbe protiv privrednih organizacija, Reich smatra da istraživanje masovnopsihologijskog

³³Arendt, *Totalitarizam*, 52-53.

³⁴Fromm, *Bijeg od slobode*, 161-162.

djelovanja Hitlera mora početi od pretpostavke da vođa ili zastupnik određene ideje može uspjeti samo ako njegov osobni nazor, ideologija i program budu u skladu s prosječnom strukturom širokog sloja stanovništva, pri čemu veliku ulogu ima podudaranje vezanosti uz naciju i vezanosti uz obitelj.³⁵

5. RASNE TEORIJE I ANTISEMITIZAM

Teorijsku osnovu nacizma čine rasne teorije, koje su svoj najizraženiji iskaz pronašle u antisemitizmu. Neumann navodi da vođina karizmatička vlast svoj izvor ima upravo u rasnom narodu, dok su i sami nacisti često tvrdili da je vlast izvedena iz naroda.³⁶ Nacisti su propast neke kulture izvodili iz rasnog miješanja te su održavanje čistoće krvi i rase smatrali najplemenitijom zadaćom nacije. Rasne teorije temelje se na tezi da je poželjni zakon isključivo sparivanje svake životinje sa životinjom svoje vrste te da se i sama priroda odupire miješanju rasa nerodnošću potomaka. Nacisti su taj zakon pokušali prenijeti na narode. Hitler je smatrao da se čovječanstvo treba podijeliti na rase koje utemeljuju kulturu, rase koje nose kulturu i rase koje razaraju kulturu, pri čemu bi utemeljitelj kulture mogao biti samo Arijac. Azijske narode poput Japanaca i Kineza smatrao je nositeljima kulture, dok su Židovi za njega bili rasa koja razara kulturu. S obzirom da je pretpostavka stvaranja više kulture postojanje „nižih rasa i naroda“, ljudska kultura se temelji na upotrebi nižih ljudskih rasa.³⁷

Adorno je smatrao da antisemitizam ne predstavlja ideju društva kao cjeline, već kreće od pitanja zašto određeni pojedinci pokazuju antisemitističke stavove. Njegovo istraživanje, objavljeno u knjizi *Autoritarna ličnost*, navelo ga je na zaključak da antisemitizam ne predstavlja specifičan, izolirani fenomen, već se odnosi na širu mrežu ideologije te da podložnost pojedinaca toj ideologiji ovisi prvenstveno o njegovim psihološkim potrebama.³⁸ Za nacističke Židovi nisu predstavljali samo manjinu, već i svojevrsnu proturasu, negativan princip kao takav te je prema njihovom shvaćanju sreća svijeta ovisila o istrebljenju Židova. Nacisti u slici Židova koju pokazuju svijetu zapravo izražavaju svoju vlastitu bit. Prema Adornu i Horkheimeru, antisemitizam je kao narodni pokret uvijek bio samo obično izjednačavanje koje je trebalo osigurati da i onima koji nemaju snagu zapovijedanja bude jednako loše kao i narodu. Njemački su službenici znali da im antisemitizam neće pružiti ništa drugo osim radosti da ni drugima nije bolje. Oduzimanje židovske imovine masama u Trećem

³⁵ Reich, *Masovna psihologija fašizma*, 49-50.

³⁶ Neumann, *Behemot*, 87.

³⁷ Reich, *Masovna psihologija fašizma*, 81-82.

³⁸ Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson et al., *The Authoritarian Personality*, 3.

Reichunije donijelo mnogo, već je samo pomoglo njihovom porivu za uništavanjem. Adorno i Horkheimer smatraju da se antisemitističko ponašanje pojavljuje u situacijama u kojima se pojedinci lišeni subjektivnosti pokreću kao subjekti. Antisemitizam zasljepljuje pojedince te se upravo u toj lišenosti intencije može uočiti njegova svrha svojevrsnog „ventila“ pomoću kojeg se bijes iskaljuje na onima koji nemaju nikakvu zaštitu.³⁹

O antisemitizmu i njegovim uzrocima pisao je i Freud, koji je smatrao da dublji motivi mržnje prema Židovima proizlaze iz nesvjesnog sklopa drugih naroda, koji nisu nadvladali ljubomoru na narod koji se „izdavao za prvorođeno, omiljeno dijete Boga oca (...) kao da su povjerovali u tu priču“. Sljedeći motiv antisemitizma Freud vidi u običaju obrezivanja, koji je kod drugih naroda ostavio strašan dojam zbog straha od kastracije. Kao posljednji motiv navodi podatak da su svi narodi koji se ističu antisemitizmom tek u kasnijoj povijesti postali kršćani te da su na to često bili prisiljeni, zbog čega nisu prevladali mržnju prema novoj, nametnutoj religiji, ali su ju prebacili na izvor iz kojeg im je došlo kršćanstvo, što im je između ostalog omogućila i činjenica da Evanđelja prepričavaju povijest Židova. Njihova mržnja prema Židovima zapravo predstavlja mržnju prema kršćanima i stoga ne iznenađuje da je uska povezanost ovih dvaju religija u neprijateljskoj obradi izražena kod nacionalsocijalizma.⁴⁰

Prema Adornu i Horkheimeru, specifični ekonomski razlog za građanski antisemitizam jest „maskiranje gospodstva u produkciju“. Za razliku od prethodnih razdoblja, u merkantilizmu se apsolutni monarh pretvara u najvećeg manufakturnog gospodara te na taj način produkcija dobiva pristup na dvor. Rad tada prestaje biti sramota te tzv. gospoda nastoji prisvojiti rad drugih kako bi što više prisvojila sebi. Židovi tako postaju glavni krivci kojima se pripisuje ekonomska nepravda čitave klase jer su oni relativno kasno došli do vlasništva nad proizvodnim sredstvima. Iako su i u ranijim razdobljima mnogi Židovi uspjeli doći do istaknutih položaja, nisu bili prihvaćeni među europskim narodima te im se često predbacivala upravo neukorijenjenost. Ostali su ih promatrali kao zaštićene Židove, ovisne o carevima, kneževima ili apsolutističkoj državi, koji su ekonomski na višem položaju od većine stanovništva, zbog čega su posebice smetali obrtnicima i seljacima koje je kapitalizam deklasirao.

S druge strane, narodnjački antisemitizam tvrdi da se radi o čistoći rase i nacije, dok se religijske razlike potpuno odbacuju. Ipak, Adorno i Horkheimer smatraju da su religiozne napetosti i dalje prisutne te da u konačnici koriste fašizmu jer se religija djelomično uklapa u

³⁹ Adorno, Horkheimer, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 180-182.

⁴⁰ Sigmund Freud, *Freud i Mojsije: Studije o umjetnosti i umjetnicima*. (Zagreb: Prosvjeta, 2005.), 220-221.

sistem, a djelomično je transponirana u masovnu kulturu. Fanatična vjera Hitlera i njegovih sljedbenika izjednačava se s religijom, pri čemu joj je samo promijenjen sadržaj. Od sadržaja religije ostaje jedino mržnja prema onima koji tu vjeru ne dijele.⁴¹

Kao što je već ranije spomenuto, u kontekstu nacističkih rasnih teorija nerijetko su spominjani pojmovi „rasne čistoće“ i „trovanja krvi“, često povezani sa sifilisom. Upravo u naglašenom strahu od sifilisa politički svjetonazor i antisemitizam nacizma imaju jedan od najjačih izvora. Upravo zbog toga Reich smatra da je korijen fašističke rasne teorije strah i zaziranje od osjetilne, tjelesne seksualnosti. Fašizam se oslanja na patrijarhalni spolni poredak koji ženama, djeci i mladima oduzima spolnu slobodu te seksualne interese postavlja u službu privrednih. Spolnost se pretvara u nešto demonsko što se treba obuzdavati. Promijenjenim položajem u društvu mijenja se i unutarnji način doživljavanja spolnosti te se stvara seksualni osjećaj krivice, što kod pojedinaca stvara rezerve seksualnosti koje moraju na različite načine dati sebi oduška. Zbog toga se sve češće javljaju neuroze, spolne zablude i asocijalno seksualno ponašanje te seksualnost koja je na taj način ometana sa svoje strane podupire ideologiju pomoću koje je nastala.⁴²

Adorno i Horkheimer ističu da antisemitizam počiva na krivoj projekciji, koja djeluje tako da se nagoni koje subjekt ne dopušta kao vlastite pripisuju objektu, pretvarajući ga u neprijatelja. Pritom veliku ulogu imaju i potisnuti spolni porivi, koji su se kod pojedinaca i naroda znali izražavati u preobrazbi okolnog svijeta u „dijabolički sistem“. Tako je uvijek onaj tko je žudio za ubojstvom u žrtvi vidio opasnost koja ga tjera u samoobranu, kao što su i velike i moćne države najslabijeg susjeda često znale doživljavati kao veliku opasnost svojoj sigurnosti. Suština ove krive projekcije jest prenošenje društveno tabuiranih poriva subjekta na objekt, pri čemu se autori oslanjaju na spoznaje psihoanalitičke teorije patologijske projekcije. Prema ovoj teoriji, pod pritiskom super-ega, ego projicira želje za agresijom, koje proizlaze iz „ida“, kao zle intencije u vanjske svijet i postiže time da ih se oslobađa reakcijom na nešto vanjsko, bilo u mašti identifikacijom s navodnim zločincem ili u zbilji navodnom samoobranom. Ono zabranjeno što se iskazuje agresijom uglavnom je homoseksualne vrste i proizlazi iz straha od kastracije, zbog koje se poslušnost prema ocu dovodi sve do unaprijed dane poslušnosti prilagođavanjem osjećajnog svjesnog života, dok se mržnja prema ocu potiskuje u „vječnu zlobu“. S obzirom da pojedinac ne smije priznati požudu, prema drugima

⁴¹ Adorno, Horkheimer, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 185-189.

⁴² Reich, *Masovna psihologija fašizma*, 85-91.

iskazuje ljubomoru ili želju za proganjanjem. Kriva projekcija stoga predstavlja očajnički postupak ega, čija obrana prema unutra mnogo teže podnosi nadražaje.⁴³

Pitanje koje se često postavljalo u poslijeratnom razdoblju bilo je kako je uopće moguće da velika većina njemačkog stanovništva nije bila svjesna strahota koje su se odvijale u koncentracijskim logorima u njihovoj blizini? Hannah Arendt ističe praksu samozavaravanja, koja je postala uobičajena, gotovo moralna pretpostavka opstanka, kojom je njemačko društvo od osamdeset milijuna ljudi bilo na neki način zaštićeno od stvarnosti. Jedna od omiljenih krilatica u njemačkom narodu tijekom rata bila je „sudbonosna borba za njemački narod“ koju su skovali Hitler ili Goebbels i koja je olakšala samozavaravanje na način da je narodu govorila da taj rat nije rat; da ga je povela sudbina, a ne Njemačka i da je za Nijemce, koji moraju uništiti svoje neprijatelje ili će biti uništeni, to pitanje života ili smrti.⁴⁴

6. ANALIZE KARAKTERA ISTAKNUTIH POJEDINACA U NACISTIČKOM POKRETU

Jedan od nezaobilaznih aspekata prilikom pokušaja razumijevanja razloga velikog uspjeha nacionalsocijalizma iz perspektive psihoanalitičara predstavljale su upravo psihološke analize pojedinih istaknutijih članova nacističkog pokreta, a posebice samog Führera, Adolfa Hitlera. Prije prelaska na konkretne analize istaknutih pojedinaca u nacističkom pokretu, značajno je spomenuti Fromma, koji se u kontekstu govora o malignoj agresiji bavio primjenom psihoanalitičkog pristupa na analizu nacizma, na koji se osvrće prilikom razmatranja sadizma. U svojoj knjizi *Anatomija ljudske destruktivnosti* opisujući primjere destruktivnog karaktera, odnosno sadizma, ističe da se osim kao seksualno sadističko ponašanje sadizam može iskazati na mnoštvo različitih načina u okviru neseksualnog sadističkog ponašanja koje ima za cilj nanošenje fizičke boli, sve do krajnosti smrti, a kao svoj predmet ima bespomoćno bivstvovanje čovjeka ili životinje.⁴⁵ Za razliku od druge faze Freudove teorije u okviru koje se tvrdilo da je sadizam miješanje Erosa (seksualnost) i instinkta smrti upravljenog izvan sebe, Fromm smatra da srž sadizma predstavlja strast za posjedovanjem apsolutne i neograničene vlasti nad živim bićem, bilo životinjom, djetetom, muškarcem ili ženom. Osoba koja ima potpunu vlast nad drugim živim bićem pretvara to biće

⁴³ Adorno, Horkheimer, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 201-204.

⁴⁴ Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, 53-54.

⁴⁵ Fromm, Erich, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, sv. 2. (Zagreb: Naprijed, 1976.), 103.

u svoju stvar, vlasništvo, dok ona sama postaje svojevrsan bog drugog bića. Ovo doživljavanje apsolutne vlasti nad drugim bićem stvara iluziju transcendiranja ograničenja ljudske egzistencije, posebice za osobe čiji je stvarni život lišen produktivnosti i radosti. Sadizam je, prema Frommu, transformacija nemoći u doživljaj svemoći.

Ipak, sadizam se ne razvija iz svake situacije u kojoj neka osoba ili grupa ima nekontroliranu vlast nad drugima, stoga vlast neće moći lako zvesti osobe kod kojih prevladava karakter koji unaprjeđuje život. Zbog toga je važan intenzitet sadističke strasti u karakternoj strukturi pojedinca. Postoje mnogi pojedinci u čijim se karakteristikama mogu naći sadistički elementi, ali uravnoteženi sa snažnim tendencijama koje unaprjeđuju život, zbog čega ih se ne može klasificirati kao sadističke karaktere. Također postoje i pojedinci sa sadističkim karakterom u kojem je sadizam uravnotežen i sve dok mogu osjećati neko uživanje u vladanju bespomoćnim ljudima ne mogu sudjelovati u zadovoljstvu ili osjećati zadovoljstvo kod stvarnog mučenja, osim u izvanrednim okolnostima kao što je „masovna mahnitost“. Fromm ovdje daje primjer držanja Hitlerovog režima prema sadističkim strahotama koje je taj režim naredio. Režim je istrebljenje Židova te poljskih i ruskih civila, za koje je znala samo mala grupa SS elite, morao držati u strogoj tajnosti od većine njemačkog stanovništva. U mnogim govorima Himmlera i drugih nacističkih vođa naglašavala se potreba ubijanja na „ljudski“ način, bez sadističkih ispada, jer bi to inače bilo previše odbojno čak i SS-ovcima. Spominju se i pojedini slučajevi u kojima je naređeno da ruski i poljski civili koji su trebali biti ubijeni budu izvedeni na kratko, formalno suđenje kako bi se njihovim egzekutorima dao osjećaj legalnosti smaknuća. Fromm ističe kako je sve navedeno zapravo dokaz da su nacistički vođe vjerovali da će sadistička djela širokih razmjera revoltirati većinu inače vjernih pristaša režima.⁴⁶

Prema Frommu, sadističke karakterne crte ne mogu se promatrati odvojeno, već samo kao cjelina. Glavna obilježja sadista su, prema tome, želja za osjećajem vladanja i gušenja života; stimulacija putem bespomoćnih, a nikad jakih pojedinaca; strah od svega što nije sigurno i predvidivo (pri čemu su karakteristične ksenofobija i neofobija) te pokornost i kukavičluk. Fromm ističe da čak i sadist koji ima moć pati od svoje ljudske nemoći. On može ubijati i mučiti, ali ostaje nevoljena, izolirana i uplašena osoba kojoj je potrebna viša sila kojoj se može podrediti. Za osobe koje su bile podređene izravno Hitleru, upravo im je on predstavljao najvišu silu, a za samog Hitlera najviše sile bile su Sudbina i zakoni evolucije.⁴⁷ Značajno je spomenuti i da je Fromm osnovom autoritarnog karaktera smatrao

⁴⁶Ibid., 110.

⁴⁷Ibid., 108-111.

sado-mazohistički karakter, jer se šanse za njegovo pojavljivanje povećavaju u autoritarnim društvima koja se oslanjaju na hijerarhiju i međuovisnost. Pritom se mazohizam u takvim društvima iskazuje kao pasivno prihvaćanje „sudbine“, „dužnosti“, „Božje volje“ i sl.⁴⁸

U svojoj analizi sadizma Fromm se poziva na Freudov pojam analnog karaktera. Freud je smatrao da se analni karakter manifestira pomoću sindroma karakternih crta poput tvrdoglavosti, urednosti i štedljivosti kojima su kasnije dodani čistoća i točnost. On je pretpostavljao da je taj sindrom ukorijenjen u „analnom libidu“ koji svoj izvor ima u analnog erogenoj zoni te su karakterne crte sindroma objašnjene kao nastojanja reakcije ili sublimacije ciljeva analnog libida. S obzirom da Fromm nastoji „teoriju libida“ zamijeniti načinom odnošenja, on iznosi hipotezu da su razne crte navedenog sindroma manifestacije suzdržljivog i vladajućeg načina odnošenja kojeg on naziva zgrtački karakter. Zgrtački karakter obilježen je urednošću, koja je zapravo sterilna i kruta te pojedinac mora vladati prostorom. Pojedinci s analno-zgrtačkim karakterom naginju izražavanju znatnog stupnja sadizma, što potvrđuju i klinički podaci.

Drugi tip karaktera koji Fromm spominje, a koji odgovara sadomazohističkom karakteru, jest birokratski karakter. Naime, u birokratskom sistemu svaka osoba je nadležna jednim, a podložna drugim osobama te ovakav sistem dopušta ispunjavanje i mazohističkih i sadističkih poriva. One ispod sebe birokratski karakter će ponižavati, a onima iznad sebe će se diviti i bojati ih se.⁴⁹

6.1. *Adolf Hitler*

Svakako jednu od detaljnijih analiza Adolfa Hitlera iz perspektive psihoanalize dao je upravo već spomenuti Erich Fromm, koji razmatrajući malignu agresiju ističe Hitlera kao primjer kliničkog slučaja nekrofilije. Pritom je važno napomenuti da se ovdje radi o neseksualnoj nekrofiliji, definiranoj kao „strasna sklonost svemu što je mrtvo, gnjilo, trulo, nezdravo; strast za pretvaranjem živog u neživo; za destrukcijom radi destrukcije. To je strast za trganjem živih struktura“⁵⁰. Analizirajući Hitlera kao osobu, pri čemu se služi knjigama povjesničara ali i Hitlerovih prijatelja te samog Hitlera, Fromm pokušava odgovoriti na pitanja koje pokretačke snage motiviraju osobu da se ponaša na određeni način te koji su vanjski i unutrašnji uvjeti odgovorni za razvoj specifičnih strasti. Za razliku od klasičnih

⁴⁸Jay, *The Dialectical Imagination*, 128.

⁴⁹Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, 113-114.

⁵⁰Ibid., 148.

psihoanalitičara koji pretpostavljaju da je razvoj karaktera završen oko pete ili šeste godine, Fromm formiranje ličnosti shvaća kao pomičnu ljestvicu, pri čemu pojedinac započinje život s određenim kvalitetama, ali je njegova ličnost još dovoljno podložna promjenama tako da se njegov karakter može nastaviti razvijati u različitim smjerovima i u kasnijim životnim fazama. Događaji u ranom djetinjstvu, prema tome, samo usmjeravaju, a ne određuju u potpunosti osobu.

S obzirom da psihoanalitičari pridaju veliki značaj utjecaju roditelja na razvoj djetetove ličnosti, Fromm svoju analizu počinje upravo s Hitlerovim roditeljima. Protivno uobičajenim stajalištima da je loš razvoj djeteta proporcionalan lošem karakteru njihovih roditelja, prema dostupnim podacima može se zaključiti da su Hitlerovi roditelji bili stabilni, nedestruktivni i dobronamjerni ljudi. Njegova majka Klara bila je jednostavna, neobrazovana djevojka koja je, unatoč tome što u braku nije bila previše sretna, bila posvećena odgoju svoje djece. Njegov otac Alois uspio se uzdignuti do položaja niskog činovnika u austro-ugarskoj carinskoj službi, što mu je pružalo status poštovanog pripadnika srednje klase.

Fromm prati razvoj Hitlerove ličnosti tijekom nekoliko faza, od najranijeg djetinjstva pa sve do odrasle dobi te promatra nekoliko njegovih najznačajnijih obilježja, poput destruktivnosti, odnosa prema ženama, nadarenosti i talenta i sl. O Hitlerovom razvoju do šeste godine života Fromm zaključuje da potvrđuje njegovu hipotezu o malignoj incestuoznosti. Hitler u ovom razdoblju nije probio svoju „narcisoidnu školjku“ u odnosu prema svojoj majci, koja za njega nije poprimila oblik stvarne osobe, već simbola impersonalne snage zemlje, sudbine i smrti. Fromm smatra da se početak Hitlerovog kasnijeg nekrofilnog razvoja može vidjeti u malignoj incestuoznosti koja karakterizira njegov raniji odnos prema majci, zbog čega se kasnije nikada nije zaljubljavao u likove majke te zbog čega je veza s njegovom stvarnom majkom kao osobom bila izražena vezom krvi, tla, rase i naposljetku kaosa i smrti. Njemačka je za Hitlera postala središnji simbol za majku te ujedno i osnova za njegovu mržnju prema „otrovu“ (sifilisu i Židovima, prema Hitlerovom shvaćanju) od kojih ju je bilo potrebno spasiti.⁵¹ Slične teze mogu se vidjeti i kod Reicha, koji također tvrdi da je Hitler prema majci imao jednoznačno pozitivan stav, o njoj je uvijek govorio s velikom sentimentalnošću te je tvrdio da je plakao samo jednom u životu - kad mu je umrla majka.⁵²

Kao odlučne događaje u razvoju Hitlerovog karaktera tijekom adolescencije, Fromm ističe neuspjeh u srednjoj školi, sukob s ocem koji je inzistirao da Hitler postane državni činovnik te

⁵¹ Ibid., 190-191.

⁵² Reich, *Masovna psihologija fašizma*, 51.

Hitlerovo sve veće gubljenje u svijetu mašte. Bijeg od stvarnosti tijekom ovih godina njegovog života očitovao se u ratnim igrama s drugim dječacima, pomalo neprimjerenim za sedamnaestogodišnjaka te čitanju romana Karla Maya. Fromm ovakav obrazac ponašanja tumači kao manifestaciju Hitlerovog narcisoidnog držanja usmjerenog održavanju slike Hitlera kao vođe, borca i pobjednika. Povezivanjem njegovog ponašanja u mladenačkim godinama s ponašanjem iz kasnijeg života javlja se model Hitlera kao jako narcisoidne, povučene osobe kojoj je mašta stvarnija od stvarnosti. Fromm također smatra da se u srži sukoba s ocem oko položaja državnog činovnika nije nalazio Hitlerov prkos i edipovsko suparništvo kako se često znalo navoditi, već i reakcija „povučenog, skrenulog dječaka na čovjeka koji je predstavljao stvarnost i odgovornost“.⁵³ Reich se također osvrnuo na Hitlerov odnos prema roditeljima te je utvrdio da je Hitler, kao vođa buntovničkog njemačkog srednjeg staleža i sam činovnički sin, što govori o konfliktu koji je morao proći. Otac je od njega htio učiniti činovnika, ali se sin pobunio protiv očevog plana, postao je ličilac te se na taj način proleterizirao. Unatoč toj pobuni, poštovanje i priznavanje očeva autoriteta ostalo je i dalje prisutno.⁵⁴

Hitler je već u ovom razdoblju počeo manifestirati svoje vještine moći uvjeravanja. Neuspjeh pri upisu na Akademiju rezultirao je još većem povlačenju iz stvarnosti, na što ga je nagnala vlastita narcisoidnost koja se nije mogla nositi s neuspjehom te je za ovaj poraz krivio druge, od profesora do društva. S obzirom da mu je propala umjetnička karijera, svoje vrijeme u Beču Hitler je koristio za čitanje pamfleta različitih političkih i ideoloških grupacija koje su se javile u to vrijeme, od kojih će kasnije izgraditi svoju vrstu rasizma i antisemitizma. Nakon što je potrošio i posljednji dio svoje ušteđevine, Hitler je pao na status beskućnika i skitnice, što je svakako djelovalo ponižavajuće za narcisoidnog pripadnika srednje klase. Ipak, njegova narcisoidnost nije slomljena već je ojačala te je sada svoj cilj vidio u brisanju poniženja osvećivanjem svim svojim „neprijateljima“ i dokazivanju da njegova narcisoidna slika sebe nije bila samo produkt mašte.⁵⁵

Porazom njemačke vojske u ratu i pobjedom revolucionara Hitler je svoje osobne neuspjehe i poniženja transformirao u nacionalni i društveni poraz, što mu je omogućilo da zaboravi svoje vlastite neuspjehe. Na taj način neuspjehe i poraze nije doživio on, već Njemačka i upravo je nju trebalo osvetiti i spasiti.

⁵³Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, 195-198.

⁵⁴Reich, *Masovna psihologija fašizma*, 51.

⁵⁵Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, 201-204.

Nakon analize Hitlerovog razvoja od ranog djetinjstva do odrasle dobi, Fromm se osvrće na destruktivnost kao obilježje Hitlerovog karaktera, pri čemu su objekti njegove destruktivnosti bili ljudi i gradovi. Kao najekstremniji primjer spominje dekret *Spaljena zemlja* iz rujna 1944., u kojem je naredio da prije nego neprijatelj zauzme njemački teritorij „sve bitno za održavanje života bude uništeno“, što bi značilo sigurnu smrt za milijune Nijemaca koji ne bi uspjeli pobjeći. Hitlerova destruktivnost bila je usmjerena i na ubijanje ljudi s fizičkim ili mentalnim defektima, no glavni objekt njegove destruktivnosti bili su Židovi, s čijim je sistematskim ubijanjem započeo tek s izbijanjem Drugog svjetskog rata. Hitler je smatrao da Židovi truju arijsku krv. Povezanost mržnje prema Židovima s nekrofilnim karakterom Fromm vidi i u Hitlerovoj zabrinutosti sifilisom, kojeg je smatrao jednim od najvažnijih životnih pitanja nacije, što je svakako bilo pretjerano. Fromm ovu Hitlerovu zaokupljenost sifilisom kao velikom prijetnjom narodnom zdravlju smatra manifestacijom nekrofilnog stava koji vanjski svijet doživljava kao prljav i otrovan te ističe da je najvjerojatnije i njegova mržnja prema Židovima bila ukorijenjena u ovom kompleksu: Židovi su stranci, a stranci su otrovni (kao sifilis) te ih je zbog toga potrebno iskorijeniti. Fromm napominje da Hitler nije samo mrzio Židove, već je mrzio ljudski rod i sam život.⁵⁶

Kao karakteristike Hitlerove nekrofilne orijentacije Fromm spominje često ponavljane šale (koje su obično uključivale leševe i druge motive smrti), izraz lica koji je često izgledao kao da neprestano njuši smrad te neprestane nezanimljive monologe. Svoju destruktivnost uspio je sakriti od ostalih ljudi laganjem i glumom, pri čemu vjerojatno čak nije svjesno lagao, već su njegove laži imale svrhu racionalizacije – svaku naredenu destrukciju racionalizirao bi kao neophodnu za opstanak i razvoj njemačke nacije. Osim racionalizacijom, svoju destruktivnost potiskivao je i stvaranjem reakcije, odnosno negiranjem postojanja potisnutih nagona razvijanjem potpuno suprotnih obilježja. Primjeri za to su njegovo vegetarijanstvo i izbjegavanje prisutnosti ubojstvima ili smaknućima, pa čak i ratnim frontovima, čime se nastojao zaštititi od svijesti o svojoj strasti za destrukcijom.

Uz nekrofiliju Hitler pokazuje i obilježja sadizma, što se najbolje iskazivalo u njegovoj čežnji za moći nad slabijim ljudima. Mržnja prema nemoćnima i ljubav prema moćnima, tipične za sado-mazohistički karakter, objašnjavaju veliki dio političkih akcija Hitlera i nacističkih vođa. Hitler se nikad nije borio protiv uspostavljene moći već samo protiv onih grupa koje je smatrao nemoćnima. Fromm smatra da bi navedeni psihološki kompleks mogao čak objasniti i Hitlerov odnos prema Velikoj Britaniji. Naime, dok je god Veliku Britaniju

⁵⁶Ibid., 209-210.

smatrao moćnom, divio joj se, no čim je uočio britansku slabost nakon Münchenskog sporazuma njegova ljubav se pretvorila u mržnju i želju za uništavanjem Velike Britanije. Upravo zbog toga je politika popustljivosti koju su zapadne sile provodile prema Hitleru zahvaljujući njegovom karakteru izazvala mržnju a ne prijateljstvo.⁵⁷

Hitler je obično pokušavao racionalizirati i opravdati svoju želju za moći, pri čemu su kao glavna opravdanja isticani argumenti da je njegova vlast nad drugim narodima zapravo za njihovu vlastitu dobrobit te za dobrobit svjetske kulture, da je želja za moći ukorijenjena u vječnim zakonima prirode; da on sam djeluje po zapovjedi „više moći“ (Boga, sudbine, povijesti, prirode) te da njegovi pokušaji da zagospodari drugima predstavljaju samo obranu od pokušaja drugih da zagospodare njime i njemačkim narodom i sl. Opravdanje da njegova želja za moći zapravo ima korijene u prirodnim zakonima proizlazi iz želje da se čovjek podčini moći koja je izvan njega, što se može povezati i s Hitlerovim sirovom populariziranju darvinizma, a posebice s poistovjećivanjem te moći s nagonom za održavanjem vrste, koji dovodi do težnje jačih da zagospodare slabijima. Na taj način Hitler svoj vlastiti sadizam projektira na prirodu. S druge strane, značajno je i njegovo opravdavanje sadizma kao obrane od tuđih napada, pri čemu su on i njemački narod uvijek nedužni, a neprijatelji su „sadistički grubijani“. Fromm smatra da te optužbe djelomično sadrže svjesne laži, dok s druge strane također pokazuju i obilježja paranoidnih optužbi, čija je funkcija obrana od razotkrivanja vlastitog sadizma ili destruktivnosti.⁵⁸

Njegove sljedeće tri karakterne crte su narcisoidnost, povučeno držanje i nedostatak bilo kakvog osjećaja ljubavi, topline ili suosjećanja. Od navedenih obilježja, najvidljiviji je narcizam, koji se očitovao u zainteresiranosti samo za sebe i svoje želje, beskonačnim razgovorima o svojim planovima i težnjama, uvjerenosti u svoju nepogrešivost te megalomaniji u arhitektonskim planovima. Jednak nedostatak ljubavi i suosjećanja pokazuju i njegovi odnosi prema ženama, počevši od veze s majkom, za koju je Fromm ustanovio da je bila incestuoznost malignog tipa, odnosno da je veza bila hladna i impersonalna. Hitlerov interes za žene Fromm je podijelio u dvije kategorije, interes za ugledne žene koje se ističu bogatstvom, socijalnim statusom ili glumačkom slavom te interes za žene koje su bile društveno „niže“ od njega. Prema prvoj kategoriji žena ponašao se uvijek donekle plaho i sramežljivo, dok žene u drugoj kategoriji, među koje se ubrajala i Eva Braun, nije poštovao niti im se divio, ali su mu se pokoravale te je prema njima često znao biti krajnje bezobziran.⁵⁹

⁵⁷Fromm, *Bijeg od slobode*, 161.

⁵⁸Ibid., 158-160.

⁵⁹Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, 218-220.

Ipak, Hitlerovom dolasku na vlast najviše su pomogli njegovi talenti i nadarenosti, poput sposobnosti utjecanja na ljude, impresioniranja i uvjeravanja. Fromm se osvrće i na Hitlerov tzv. magnetizam, koji su mnogi njegovi suvremenici koji su ga uživo vidjeli spominjali kao njegovo istaknuto obilježje te ističe da je ovakav magnetizam čest kod narcisoidnih ljudi. Hitlerov utjecaj olakšavala je i njegova nadarenost za pretjerano pojednostavljenje, pri čemu njegovi govori nisu bili obilježeni intelektualnim i moralnim skrupulama, već je izabirao činjenice koje su koristile njegovoj tezi. Također, uz njegovu sposobnost impresioniranja vežu se i napadi bijesa, koji su se javljali u dvije vrste prilika – u govorima, posebice približavajući se zaključku, pri čemu je bijes bio autentičan izraz strasti za mržnjom i destrukcijom te i razgovorima, u kojima je bijes bio izraz frustracije, sličan „napadima zlovolje šestogodišnjaka“, kako ga je opisao Speer, sa svrhom zastrašivanja ljudi. Sljedeću nadarenost predstavlja njegova izvanredna memorija, odnosno sposobnost pamćenja najsitnijih detalja, zbog koje su mnogi vjerovali u Hitlerovu erudiciju i znanje, iako se zapravo radilo o čistoj reprodukciji naučenih rečenica, bez dubljeg poznavanja stvari.⁶⁰

Fromm svoju analizu završava zaključkom da se kod Hitlera mogu uočiti brojne patološke crte, od poluautizma u dječjoj dobi, preko ekstremne narcisoidnosti, nepostojanja kontakta s drugima, pukotine u njegovoj percepciji stvarnosti pa sve do intenzivne nekrofilije. Kod Hitlera uočava i prisustvo psihozne, možda i shizofrenične crte. Ipak, usprkos spomenutoj crti ludila, Hitler je bio dovoljno zdrav da svrhovito slijedi svoje ciljeve, neko vrijeme i uspješno te Fromm odbacuje često spominjane tvrdnje da je Hitler bio luđak te da je patio od psihoze ili paranoje. Sa svim pogreškama u prosuđivanju koje je učinio zbog svoje narcisoidnosti i destruktivnosti, ipak se ne može negirati da je bio demagog i političar istaknutog umijeća koji nikada nije otvoreno pokazivao psihozne reakcije. Na kraju Fromm napominje kako je cilj njegove analize isticanje glavne zablude koja sprječava ljude da prepoznaju potencijalne Hitlere prije no što ovi pokažu svoja prava lica, a ta zabluda je upravo da destruktivnog i zlog čovjeka svatko može prepoznati na prvi pogled. Kako sam objašnjava, „sve dok se vjeruje da zao čovjek nosi rogove, neće biti moguće zlog čovjeka otkriti“.⁶¹

6.2. *Heinrich Himmler*

⁶⁰Ibid., 225-228.

⁶¹Ibid., 234-244.

Sljedeća osoba kojoj su psihoanalitičari posvetili pozornost jest Heinrich Himmler, zapovjednik SS-a i Gestapa te jedan od najmoćnijih ljudi nacističke Njemačke. Fromm navodi Heinricha Himmlera kao primjer kliničkog slučaja analno-zgrtačkog sadizma te smatra da on savršeno ilustrira vezu između sadizma i ekstremnih oblika analno-zgrtačkog, birokratskog i autoritarnog karaktera. Značajan je niz elemenata karakterne strukture Himmlera koji su zamijetili neki od njegovih suvremenika, poput nesigurnosti i nespretnosti, beživotnosti, banalnosti i nametljivosti u obliku „beskrajnog brbljanja“, nedostatka samopouzdanja i hrabrosti u prisutnosti Hitlera, strogosti prema sebi i drugima te fanatizma i nedostatka volje. Sve ove značajke Fromm pripisuje Himmlerovom sadističkom karakteru, pri čemu je posebice zamjetljiva njegova pretjerana urednost kao ilustracija analno-zgrtačkog karaktera. Primjer za njegovu pretjeranu pedantnost pruža podatak da je od svoje petnaeste godine Himmler vodio zapise o svim svojim korespondencijama te je bilježio svako pismo koje je dobio i pisao, pri čemu bi na svako od njih naveo ne samo datum primitka već i točan sat i minutu kad mu je pismo dospjelo u ruke, što ilustrira njegov knjigovodstveni mentalitet.⁶²

Još jedna karakterna crta vidljiva kod Himmlera jest podređenost, odnosno podčinjenost te Fromm za njega govori da „pripada onim ljudima koji se podređuju ne zato što je autoritet tako zastrašujući, već zato jer su sami tako zastrašeni (...) da tragaju za autoritetom i žele mu se podrediti“. Himmler je, prema tome, u novim autoritetima tražio likove oca kojima bi se podređivao. Čak i na samom kraju kada je pad Hitlera postao neupitan, Himmler je nastojao pronaći nove „gospodare“, saveznike, svoje nekadašnje neprijatelje. U tome je možda bila najveća karakterna razlika između Hitlera i Himmlera: dok je Hitler bio pobunjenik, Himmler uopće nije posjedovao pobunjenički element, zbog čega odbacuje ideju da je Himmlerov prijelaz na stranu nacista bio čin pobune protiv vlastitog oca. Himmleru je je jednostavno nakon gubitka društvenog prestiža njegova oca bila potrebna nova moćna figura kako bi kompenzirao vlastitu slabost. Upravo je nacistički pokret, kojem se pridružio dok je još bio u povojima, pružao jaku kritiku ne samo ljevici već i građanskom sistemu kojem je pripadao i njegov otac.

S druge strane, uz Himmlerovo podređivanje snažnoj očinskoj figuri isticala se i njegova intenzivna ovisnost o majci, koja ga je „voljela i ludovala za njim“. Ipak, njezina ljubav nije se mijenjala s Himmlerovim razvojem te je ostala na razini ljubavi koje majka gaji za svoje malo dijete, što ga je zapravo kvarilo i učinilo ovisnim o njoj. Upravo je ta ovisnost o majčinom liku zahvaljujući kojoj je uvijek ostao mali dječak koji čezne za svojom majkom

⁶²Ibid., 118-120.

uvjetovala njegovu potrebu za jakom očinskom figurom koja mu daje osjećaj snage. Osim na njegovu mentalnu slabost, Fromm obraća pozornost i na fizičku slabost Himmlera, koji je imao različite zdravstvene probleme od svoje treće godine te je zbog toga i kasnije bio fizički nespretn i nezgrapn.⁶³

U skladu s psihoanalitičkim shvaćanjima, Fromm povezuje Himmlerov antisemitizam, koji u razdoblju koje slijedi sve više jača, s njegovom seksualnošću, ističući da je Himmler često čitao erotsku literaturu, pružajući sliku zastrašenog mladića koji se ne zna odnositi prema ženama. Također, Fromm nastoji dokazati da je sadizam duboko ukorijenjen u karakternu strukturu Himmlera mnogo ranije nego što je imao priliku doći u položaj moći unutar nacionalsocijalističkog pokreta. Indikacije Himmlerovog uživanja u patnjama drugih vidljive su i u okrutnosti pjesama koje je pisao u adolescenciji te sve zlobnije ponašanje koje s godinama pokazuje prema svom bratu Gebhardu, kojem je zavidio te je čak uspio i raskinuti njegove zaruke zbog toga što njegova zaručnica nije odgovarala Himmlerovoj ideji odgovarajuće djevojke. Ovakav obrazac ponašanja nastavio se i za vrijeme njegovog upravljanja SS odredima, pri čemu se može uočiti i služenje istim terminima kojima se služio u mladosti prijeteći bratovoj djevojci. Sadizam je pritom najvidljiviji u njegovim govorima, u kojima se poziva i na otimanje djece drugim narodima ako je to potrebno te ističe da ga „žive li druge nacije u blagostanju ili skapavaju od gladi zanima samo utoliko što su nam potrebne kao robovi za našu kulturu“. U njegovim govorima vidljive su i racionalizacije – „bit će okrutan samo ako je to neophodno“ – što je karakteristično i za njegove ranije prijetnje, a Fromm ističe i mogućnost da su one bile potrebne kako bi se Himmler zaštitio od suočavanja s dokazima vlastite okrutnosti. U skladu s time navodi i mogućnost da je Himmlerov sadizam pripadao benevolentnom tipu u kojem vlast nad nekim drugim nema za cilj da mu se nanese zlo, već predstavlja djelovanje za vlastito dobro, što često može ostavljati dojam ljubaznosti.⁶⁴

Jedno od Himmlerovih obilježja koje je došlo do izražaja tijekom njegove karijere u nacističkom pokretu bila je i svojevrсна nadarenost za rješavanje problema savjesti među pripadnicima nacističke hijerarhije, ali i za upravljanje masama. Himmler je dobro poznao mentalitet masa koje je organizirao. Svoje SS-ovce i veliki broj ljudi iz kojih ih je odabirao opisao je kao ljude koje „ne zanimaju svakodnevni problemi, nego jedino ideološka pitanja važna za desetljeća i stoljeća“.⁶⁵ Upravo je Himmler skovao slogane i fraze poput „Moja čast je moja vjernost“ i „Znamo da je ono što od vas očekujemo nadljudsko, da budete nadljudski

⁶³Ibid., 122-125.

⁶⁴Ibid., 130-137.

⁶⁵Arendt, *Totalitarizam*, 42.

nehumani“. Međutim, Himmler nikada nije iznosio ideološka obrazloženja. Bilo je važno da pripadnici pokreta smatraju kako sudjeluju u nečem povijesnom, veličanstvenom. S obzirom da svi ubojice nisu rođeni sadisti, bilo je potrebno sustavno izdvajati one koji fizički uživaju u onome što čine. Tako su postrojbe Einsatzgruppen bile povučene iz oružanih odreda SS-a. Upravo je Himmler primijenio „trik“ kojim se trebalo nadići suosjećanje vojnika koje svaki normalan čovjek osjeća pred prizorima tjelesne patnje. Naime, bilo je potrebno te nagonске reakcije okrenuti i usmjeriti prema sebi te bi tako ubojice umjesto razmišljanja o strahotama koje čine drugim ljudima trebali razmišljati o tome kakve strahote su morali gledati obavljajući svoju dužnost.⁶⁶

Himmler je određeni osjećaj sigurnosti pronašao upravo u svojoj urednosti, cjepidlačenju, podređivanju jakom očinskom liku te je naposljetku razvio strast za neograničenom vlašću nad drugima kao način prevladavanja životne nemoći i unutarnjeg nemira. Upravo su njegova nemoć te zavist koja je iz nje proizašla rezultirali malicioznom željom za ponižavanjem drugih ljudi, bez obzira radi li se o njegovom vlastitom bratu ili o židovskoj populaciji. Njegov oportunistički i gledanje na vlastitu dobrobit omogućili su mu napuštanje svih načela koja je propagirao tijekom svoje nacističke karijere nakon završetka rata te pregovaranje sa saveznicima koje mu je trebalo omogućiti daljnju vodeću ulogu i smanjiti njegovu odgovornost za zločine počinjene tijekom rata. Nakon neuspješnog pokušaja bijega, Himmler je svoj život okončao samoubojstvom pomoću kapsule cijanida skrivene u zubu.

Fromm smatra da su uvjeti za sadistički razvoj Himmlera bili stvoreni još za vrijeme njegove rane mladosti i svojevrsnim upozorenjem o postojanju tisuća Himmlera koji žive među nama, koji kada „sile destrukcije i mržnje zaprijete da zaguše cijeli politički sistem postaju krajnje opasni, to su oni koji čeznu služiti vladi kao njeni agenti za teror“. Iako se samo pojedinim izoliranim faktorima njegova života ne može objasniti ekstremizam Himmlerovog karaktera, Fromm u skladu s marksističkim stavovima kao najutjecajniji faktor koji je oblikovao Himmlerov sadizam ističe društvenu klasu kojoj je pripadala njegova obitelj, a koja je bila na najnižoj razini carskog sistema te se odlikovala neiskrenim ispovijedanjem patriotizma i poštenja bez ikakvih većih nada osim nade za očuvanjem svog neizvjesnog položaja.⁶⁷

6.3. *Adolf Eichmann*

⁶⁶Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, 101-102.

⁶⁷Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, 139-141.

Sljedeći pojedinac koji je zaokupio pozornost psihijataru, ali i šire javnosti, jest Adolf Eichmann, kreator ideje „konačnog rješenja“ židovskog pitanja i izvršitelj Holokausta. Tijekom njegovog suđenja postavilo se pitanje i njegove moralne i pravne neubrojivosti te su kao rezultat toga nastale brojne analize njegovog karaktera. Kako navodi Hannah Arendt, Eichmanna su tijekom suđenja pregledala šestorica psihijataru koji su ga proglasili „normalnim“.⁶⁸ Kasnijih godina pojavile su se i tvrdnje koje su proturječile navedenim dijagnozama, u kojima se tvrdi da su psihijatri izjavili da je Eichmann „opsjednut nezasićenim nagonom za ubijanjem“ te „izopačena, sadistička ličnost“. Eichmann je tužitelje uvjeravao da nije antisemit te da osobno protiv Židova nikada nije imao ništa. Ipak, i dalje je ostalo pitanje kako jedna prosječna osoba kao što je on može biti potpuno nesposobna razlikovati dobro od zla.⁶⁹

Kao i u slučaju Hitlera i Himmlera, odgovor na to pokušao se pronaći u njegovom djetinjstvu. Eichmann je cijeli život ljudima govorio o svojim ranim nevoljama, koje je pripisivao financijskim problemima svog oca. U kasnijim godinama, a posebice tijekom svog suđenja, osvrnuo se na svoje djetinjstvo te je posebice naglašavao svoje nevolje i tegobe, često pokazujući sklonost lažima. Primjerice, često je ostalim pripadnicima SS postrojbi i svojim židovskim žrtvama govorio da se rodio u Palestini i da tečno govori hebrejski. Zanimljivost predstavlja i činjenica da je nakon neuspjeha u školi Eichmann naposljetku uspio pronaći posao prodavača u naftnoj tvrtki, zahvaljujući poznanstvu nećaka njegove pomajke s generalnim direktorom tvrtke, Židovom Weissom. Upravo su Židovi u njegovom privatnom životu često bili isticani kao jedan od njegovih „privatnih razloga“ zašto ne mrzi Židove, što je koristio u svojoj obrani.⁷⁰

Do promjene dolazi 1932. godine, kada je premješten iz Linza u Salzburg, čime nije bio zadovoljan te je dobio otkaz. U travnju iste godine pristupio je Nacionalsocijalističkoj stranci i ušao u SS. Eichman je veći dio života proveo kao član različitih organizacija te mu je pripadnost nekom kolektivu predstavljala veće značenje u životu, zbog čega je poraz Njemačke u Drugom svjetskom ratu za njega predstavljao veliku prekretnicu jer mu je, kako je sam izjavio, od tog trenutka postalo jasno da će morati živjeti individualnim životom, bez vođe i bez naredbi i zapovjedi.⁷¹

⁶⁸Jedan od njih je navodno izjavio: „U svakom slučaju, normalniji je od mene nakon što sam ga pregledao“, dok je drugi zaključio da njegov odnos prema obitelji i prijateljima nije samo normalan, već i uzoran.

⁶⁹Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu*, 29-30.

⁷⁰Ibid., 31-33.

⁷¹Ibid., 35.

Eichmann se tijekom suđenja također branio s izjavama da se u nacističku stranku nije priključio iz uvjerenja te da nije bio dobro obaviješten o programu stranke, štoviše, nije niti pročitao *Mein Kampf*. Kada je zbog Hitlerovog dolaska na vlast u Austriji zabranjeno djelovanje nacističke stranke, Eichmann je odlučio otići u Njemačku, gdje se uključio u vojnu obuku u bavorskim taborima SS-a te je uskoro bio primljen u službu sigurnosti Reichsführera SS-a. Eichmannov položaj nije bio osobito visok, ali njegovo mjesto šefa odjela IV-B-4 pokazalo se važnim samo zato što je židovsko pitanje iz ideoloških razloga s vremenom postajalo sve važnije. Nakon Anschlusa Austrije, Eichmann je bio poslan u Beč kako bi organizirao prisilnu emigraciju Židova. I u kasnijim razdobljima često je isticao godinu u Beču na položaju šefa Centra za emigraciju austrijskih Židova kao svoje najsretnije i najuspješnije razdoblje. Naime, posao u Beču bio je njegov prvi važni posao u nacističkoj stranci i Eichmann je bio vrlo ponosan na uspješne rezultate. Iako temeljna zamisao provedbe „čišćenja“ Austrije zasigurno nije bila njegova ideja, on ju je pripisivao sebi. Eichmann je bio sklon preuzimanju zasluga za tuđe ideje, ali i hvalisanju često netočnim informacijama. Primjerice, u zadnjim godinama rata svojim ljudima je rekao kako ga činjenica da na savjesti ima pet milijuna Židova ispunjava neizmjenim zadovoljstvom. Dakako, tvrdnja o smrti pet milijuna Židova, što predstavlja približno ukupne gubitke što su ih nanijele združene snage svih nacističkih službi i vlasti, bila je potpuno neutemeljena, ali Eichmann je ovu rečenicu neprestano ponavljao i u kasnijim godinama svog boravka u Argentini. Kako navodi Arendt, hvalisanje ga je naposljetku i upropastilo te je dovelo do njegova uhićenja.⁷²

Kao veću karakternu manu Adolfa Eichmanna Arendt navodi njegovu nesposobnost empatije, odnosno sposobnosti sagledavanja nečega iz kuta drugoga, što se najbolje vidi upravo na primjeru njegovog rada u Beču. Naime, Eichmann je smatrao da su tijekom organiziranja emigracije Židova njegovi ljudi i Židovi složno radili, a kad god bi se pojavili nekakvi problemi, židovski dužnosnici bi dotrčali njemu „olakšati dušu“ i moliti ga za pomoć. Prema njegovog shvaćanju, Židovi su željeli emigrirati, a on im je u tome pomagao. Još jedna Eichmannova karakteristika bila je i često izgovaranje klišeiziranih rečenica, što Arendt povezuje s blagim oblikom afazije koji ga je sigurno mučio već u školi. Eichmann je i prilikom suđenja dosljedno ponavljao iste fraze svaki put kada je govorio o nekom slučaju ili događaju koji mu je važan. Arendt smatra da je njegova nesposobnost govorenja tijesno povezana s njegovom nesposobnošću mišljenja s motrišta drugoga te da je samim time bio udaljen od zbilje. Kao i cijeli njemački narod, i Eichmann se samozavaravao kako bi se

⁷² Ibid., 40-49.

uvjerio da to što radi ima neke veće ciljeve. Njegovo izbjegavanje stvarnosti očitovalo se i u iskazivanju želje da se pomiri sa svojim nekadašnjim neprijateljima, Židovima, tijekom svog izbjeglištva u Argentini i suđenja u Jeruzalemu. Slične fraze mogle su se uočiti i kod mnogih drugih visokih nacističkih dužnosnika poput Himmlera, ali i običnih Nijemaca.⁷³

Ipak, njegovo samozavaravanje i ignoriranje stvarnosti bilo je ozbiljno ugroženo nakon što je donesena odluka o „konačnom rješenju“ židovskog pitanja te kada je dobio zadatak obilaska koncentracijskih logora. Prema njegovim vlastitim izvještajima, Eichmann nije dobro podnosio strašne prizore kojima je ondje svjedočio te je, kako se sam izrazio, bio „duboko zgranut“. Tijekom suđenja postavilo se pitanje je li ubijanje Židova bilo protivno njegovoj savjesti. Prema njegovim izjavama tijekom policijskog ispitivanja može se naslutiti da se njegova savjest nije bunila protiv ideje ubijanja, već protiv ideje ubijanja njemačkih Židova. Arendt ističe da je takav način razmišljanja u kojem postoji distinkcija između ubijanja „primitivnog“, odnosno stranog i „kulturnog“, odnosno vlastitog naroda, nadživio Hitlerov režim te je ostao prisutan i među Nijemcima poslijeratnog razdoblja, među kojima se širilo uvjerenje da su tijekom nacističkog režima ubijani jedino istočnoeuropski Židovi. Navedeno mišljenje može se vidjeti i na primjeru Roma, koje je nacistički režim također istrebljivao, a koji su bili smatrani narodom bez kulture.⁷⁴

I nakon što ga je sud proglasio krivim po svih petnaest točaka optužnice, Eichmann je bio duboko uvjeren da mora ispaštati za tuđa djela te da je njegova krivnja samo ishod posluha, a posluh se smatra vrlinom. Prema njegovom shvaćanju, nacistički vođe su zloupotrijebili ovu njegovu vrlinu te da samo vođe pokreta zaslužuju kaznu. Smrtna kazna koja mu je bila dosuđena i ubrzo izvršena izazvala je prosvjede u drugim zemljama, pri čemu se najčešće isticalo da Eichmannova djela premašuju mogućnost ljudskog kažnjavanja te da je besmisleno izricati kaznu za zločine tih razmjera.⁷⁵

⁷³Ibid., 50-56.

⁷⁴Ibid., 92-94.

⁷⁵Ibid., 228.

7. ZAKLJUČAK:

Govoreći o uspjehu nacizma u osvajanju vlasti u Njemačkoj, često se mogu čuti fraze poput „zavođenja naroda“ i „masovne hipnoze“. Ne iznenađuje stoga što je upravo uspon nacionalsocijalizma izazvao veliki interes psihoanalitičara, koji su primjenom psihoanalitičkih metoda na nacizam kao pokret i ideologiju nastojali otkriti zašto i kako je nacizam uopće uspio dobiti toliku potporu u njemačkom narodu, kako bi se slične pojave u budućnosti mogle prepoznati i spriječiti. Pritom je najznačajniju ulogu imao frankfurtski Institut za društvena istraživanja, koji je okupljao upravo njemačke neomarksističke znanstvenike iz različitih područja koji su zbog svojih političkih uvjerenja, a poneki i zbog židovskog podrijetla, morali napustiti Njemačku te su svoju novu adresu pronašli u SAD-u. Upravo su se oni, kao i ostali psihoanalitičari i filozofi čije teorije su bile uvelike obilježene freudo-marksizmom, pokazali kao najžešći kritičari nacističkog režima već neposredno prije Drugog svjetskog rata.

Jedno od značajnijih pitanja na koje su psihoanalitičari pokušali pronaći odgovor predstavlja kako je uopće nacistički pokret uspio zadobiti toliku podršku u narodu, odnosno nastojala se otkriti psihološka osnova uspjeha nacizma. S jedne strane, uspjeh nacističke propagande u narodu objašnjavao se teorijama karaktera, dok su se s druge strane objašnjenja pronalazila u međuovisnosti psiholoških procesa i klasnog položaja pojedinca, pri čemu se očituju marksistički stavovi autora. Dok je za prvu grupu najznačajnije analize autoritarnog karaktera, u drugu grupu ubrajaju se teze da je nacizam najveću podršku dobio među pripadnicima niže srednje klase, čije je ekonomsko slabljenje rezultiralo opadanjem njezinog društvenog ugleda, što je u konačnici dovelo do projekcije kojom su pripadnici niže srednje klase počeli su o svojoj sudbini razmišljati kao o sudbini nacije. S obzirom da psihoanaliza veliku važnost predaje djetinjstvu i obitelji kao faktorima psihološkog razvoja pojedinaca, ne

iznenađuju teorije o ideologijskoj reprodukciji društva unutar obitelji u prvih nekoliko godina života i njegovo izjednačavanje položaja oca unutar obitelji s položajem pretpostavljenog prema ocu u proizvodnom odnosu, pri čemu autoritarna država preuzima obitelj kao svoj instrument moći.

Nacistički pokret je uspio privući velike mase različitih pojedinaca i održati koheziju među njima, zbog čega su pri proučavanju političke psihoanalize nacizma značajni i dosezi psihologije mase, koje naglašavaju pojavu tzv. „skupne duše“ u grupama, ali i važnost nesvjesnih nagona u upravljanju masama. U kontekstu nacizma i masovne psihologije, veliku ulogu imao je upravo Adorno koji se nadovezao na Le Bonove i Freudove teze te ih je primijenio na svoju analizu nacizma i nacističke propagande, uočivši sposobnost nacističkih vođa u upravljanju nesvjesnim nagonima njemačkih masa koristeći se propagandom.

Dakako, nezaobilazni aspekt psihoanalitičkog pristupa nacizmu predstavlja lik vođe i njegov kult ličnosti, u kojem su mnogi psihoanalitičari vidjeli sliku svemoćne očinske figure koja budi ideju vrhovnog autoriteta kojem se sljedbenici moraju podvrgnuti. Pristaše nacističkog pokreta identificiraju se s vođom, kojeg ujedno i idealiziraju, gledajući ga kao svojevrnog spasitelja koji može riješiti sve njihove probleme. Ne iznenađuje stoga podatak da se totalitarni pokreti poput nacističkog javljaju uglavnom u trenucima velikih ekonomskih kriza i građanskih previranja.

Sljedeće područje koje su psihoanalitičari dotaknuli u svojim analizama nacizma predstavljaju rasne teorije i antisemitizam, kao teorijske osnove nacističkog pokreta. Psihoanalitičari su u antisemitizmu prepoznali obilježja ljubomore na „odabrani narod“, straha od kastracije, preusmjerene mržnje prema kršćanstvu, mržnje zbog ekonomske nepravde koja se pripisivala Židovima, straha od tjelesne seksualnosti te krive projekcije i samozavaravanja. Naposljetku, s obzirom da je psihoanaliza kao klinička teorija usmjerena na analize pojedinaca, poseban interes izazvale su psihoanalize istaknutih nacističkih vođa, prvenstveno Adolfa Hitlera, Heinricha Himmlera i Adolfa Eichmanna. Analizirajući svjedočanstva i zapise njihovih suvremenika, ali i njihove vlastite zapise te javne nastupe i sudske dokumente, psihoanalitičari su pokušavali uspostaviti potpunu analizu njihovog karaktera, utvrdivši da se određeni uzorak karakternih crta može pratiti od njihovih djetinjstva pa sve do odrasle dobi. Ovakve analize smatrali su ključnima za svoje teze kako sadisti i ljudi koji su ih spremni bezuvjetno slijediti ne ostavljaju uvijek očiti dojam osoba sposobnih za velika zla, već se nerijetko kriju pod maskom ljubavnosti i uljudnosti dok njihov pravi karakter ostaje skriven, zbog čega ih je teško na vrijeme prepoznati.

Unatoč tome što je od završetka Drugog svjetskog rata prošlo već više od pola stoljeća, nacizam kao pojava i dalje predstavlja predmet brojnih analiza koje se nerijetko pozivaju upravo na radove ovdje navedenih znanstvenika. Iako psihoanaliza danas u krugovima psihologije nema jednaki status kao što je imala početkom i sredinom 20. stoljeća, ona je još uvijek značajan faktor koji izaziva interes u različitim znanstvenim disciplinama, ali i popularnoj kulturi. Pojmovi vezani uz psihoanalizu mogu se uočiti u brojnim analizama političkih pojava te će vjerojatno i dalje ostati prisutan element u društvenom životu, u nadi da će se zahvaljujući njezinoj metodologiji potencijalno opasne pojave poput nacizma moći uočiti i na vrijeme spriječiti.

8. BIBLIOGRAFIJA:

Adorno, Theodor, Frenkel-Brunswik, Else, Levinson, Daniel J. et al. *The Authoritarian Personality*. New York, London: W.W. Norton & Company, 1982.

Adorno, Theodor, Horkheimer, Max. *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, 1974.

Adorno, Theodor. „Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda“ u *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. London: Routledge, 1992.

Arendt, Hannah. *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Politička kultura, 2002.

_____, *Totalitarizam*. Zagreb: Politička kultura, 1996.

Freud, Sigmund. *Freud i Mojsije: Studije o umjetnosti i umjetnicima*. Zagreb: Prosvjeta, 2005.

_____, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. London: The International Psychoanalytical Press, 1922.

Fromm, Erich. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, sv. 2. Zagreb: Naprijed, 1976.

_____, *Bijeg od slobode*. Zagreb: Naprijed, 1984.

Jay, Martin. *The Dialectical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. Berkeley: University of California Press, 1996.

Le Bon, Gustave. *Psihologija gomila*. Zagreb: Tisak Kraljevske zemaljske tiskare, 1920.

Neumann, Franz, *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933.-1944*. Zagreb: Disput, 2012.

Reich, Wilhelm. *Masovna psihologija fašizma: Uz seksualnu ekonomiju političke reakcije i proleterSKU seksualnu politiku*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 1999.